

נובמבר 2011

האצ"י –

המעשה הנשכח?

כתב: אמיר השכל
ערכה: נאוה רון

תוכן עניינים

	האצ"י – המעשה הנשכח?
3	פתיחה .....
3	ברית הציונים הרוויזיוניסטים (הצה"ר) .....
5	ברית הנוער העברי על שם יוסף טרומפלדור (בית"ר) .....
5	בית"ר פולין .....
7	ברית החייל .....
8	ז'בוטינסקי ותכנית ה"אבאקואציה" .....
8	הקמת האצ"ל בארץ ישראל .....
9	האצ"ל בפולין .....
10	היציאה להרוביישוב .....
11	הקמת הארגון הצבאי היהודי .....
12	מדוע נכשלו המגעים לאיחוד אי"ל והאצ"י .....
14	פעילות האצ"י בין דצמבר 1942 לפרוץ המרד ב-18 באפריל 1943 .....
16	האצ"י במרד הקטן .....
17	הערכות האצ"י ערב המרד .....
18	כמה לוחמים היו לאצ"י .....
19	האצ"י במרד גטו וארשה .....
23	פעילות האצ"י באזור המברשתנים ובגזרת טבנס .....
24	הקרב בכיכר מורנובסקה ב-27 – 28 באפריל .....
26	סופו של האצ"י .....
	על זיכרון קולקטיבי, כיצד ומי מעצבים אותו
27	כיצד עוצב הזיכרון הקולקטיבי אודות מרד וארשה .....
27	המפגש עם מנהיגי המרד .....
31	מערכת החינוך .....
35	הנצחה .....
37	תקשורת .....
38	כתבו על האצ"י .....
39	סיכום .....
41	מקורות .....

האצ"י - המעשה הנשכח!

פתיחה

מרד גטו וארשה הוא ארוע מכונן בתולדות ההתנגדות היהודית בתקופת מלחמת העולם השנייה. היה זה מאבק חסר סיכוי של מעטים כנגד גרמניה הנאצית, מתוך מטרה למות בכבוד.

למרד היה חלק אקטיבי בו נטלו חלק שלוש קבוצות: הארגון היהודי הלוחם (איי"ל), שכלל את תנועות הנוער הציוניות, הבונד וקומוניסטים, הארגון הצבאי היהודי (אצ"י), שכלל גרעין מרכזי של אנשי בית"ר, תנועת הנוער של הרוויזיוניסטים, ועוד בלתי מזוהים וקבוצות "פראים", אנשים שלא הזדהו או לא התקבלו על ידי אחד משני הארגונים המובילים.

חלק לא פחות חשוב של מרד גטו וארשה היה החלק הפסיבי, נחלתם של אלפי יהודים, שהסתתרו בבונקרים, שנבנו חודשים לפני פרוץ המרד. הפעם החליטו יהודי וארשה להסתתר ולא ללכת לכיכר השילוחים ומשם ברכבות למחנות ההשמדה. סיפור המרד, כפי שסופר בארץ, לאחר סיום המלחמה על ידי מנהיגי אי"ל, בראשותם של יצחק (אנטק) צוקרמן וצביה לובטקין, הפך במהרה למיתוס לאומי. מנהיגי האצ"י נפלו במהלך המרד ולא נמצא תיעוד מקיף ומספק כדי לשפוך אור על סיפורו של האצ"י, הקמתו, פעילותו ערב המרד וחלקו במרד.

בעבודתי זו אני מבקש לברר, בחלק הראשון, את "מעשה" האצ"י ובחלק השני להתייחס לשאלה: כיצד נתפס מרד גטו וארשה בזיכרון קולקטיבי? ומה קרה עם סיפורו של האצ"י?

בפתיחה אני מבקש להצביע על הקשר בין התפיסה האידיאולוגית ואופי הפעילות של תנועת בית"ר החל מהקמתה, בשנות העשרים, הקמת "ברית החייל" בשנות השלושים, פעילותו של האצ"ל על אדמת פולין והקמתו של האצ"י.

ברית הציונים הרוויזיוניסטים (הצה"ר)

ב-18 בינואר 1923 התפטר זאב ז'בוטינסקי מהנהלה הציונית ומההסתדרות הציונית. הרקע להתפטרותו היו חילוקי דעות בגין יחסה של ההסתדרות הציונית כלפי בריטניה וההתיישבות היהודית בארץ ישראל.

ז'בוטינסקי חתר להקמתו של ישוב יהודי בעל שלטון עצמי בארץ ישראל, אשר ישתתף בחבר העמים הבריטי, לעלייה המונית ולחידושם של גדודים עבריים, שהוקמו לראשונה במלחמת העולם הראשונה ביוזמתו. ז'בוטינסקי ביקש להקים בארץ ישראל כוח צבאי, שיגן על תושבי הארץ היהודים מפני התקפות הערבים. כפועל יוצא, הוא הציע להכשיר את הנוער היהודי בגולה לקראת המאבק על השליטה בארץ ישראל.

לאחר הפרישה פרסם ז'בוטינסקי את עמדותיו בנושאי חברה, כלכלה וביטחון בעיתון הציוני "ראזסוויט" ומהר מאד קנה לעצמו אוהדים רבים במזרח פולין, רוסיה וארץ ישראל.

באוקטובר 1924 הודיע ז'בוטינסקי, שבכוונתו לפתוח בפריס מטה, שירכז את פעולות קבוצות האופוזיציה בציונות. הועידה הראשונה של הקבוצה התכנסה בפריס באפריל 1925 ובה התקבלה הצעתו של ז'בוטינסקי, כי שאיפת הציונות להקים קהילה יהודית בארץ ישראל משתי גדות הירדן. הועידה החליטה, כי הגוף החדש יקרא "ברית הציונים הרוויזיוניסטים"¹

כנס היסוד של התנועה הרביזיוניסטית בפריס 1925

¹ שמו של הגוף נובע מהדרישה לרוויזיה, בחינה מחדש, של מדיניותו הפייסנית של חיים ויצמן, יו"ר ההנהלה הציונית, כלפי ממשלת בריטניה בכל מה שנוגע למנדט הבריטי בארץ ישראל.

ברית הנוער העברי על שם יוסף טרומפלדור (בית"ר)

תנועת בית"ר נוסדה ב-27.12.1923 בריגה שבלטביה, שנתיים לפני הקמת תנועת האם הצה"ר, שנוסדה ב-1925. היה זה בהשפעת ביקורו של זאב ז'בוטינסקי בריגה בנובמבר אותה שנה. במהלך הביקור העביר ז'בוטינסקי סדרת הרצאות, בהן פרט את השקפתו בנוגע לחינוך להכשרה צבאית, שתשתלב עם הקמת יחידות הגנה יהודיות בארץ ישראל.

עיקרי האידאולגיה של תנועת בית"ר עוצבו על פי משנתו של ז'בוטינסקי. חלק בלתי נפרד מרוח התנועה היו מיתוסים של גבורה מהעבר כמו: גבורה יהודית מימי בית ראשון ושני, החשמונאים, בר כוכבא, מחתרת ניל"י, ארוע תל חי, דמותו של טרומפלדור ועולי הגרדום.

ז'בוטינסקי ביקש לעצב דמות חדשה של יהודי, איש בעל יכולת צבאית, אמיץ לב. ז'בוטינסקי סלד מדמותו של היהודי הגלותי. תנועת בית"ר ביקשה לממש את חזונו של ז'בוטינסקי והיא הייתה היחידה, שסיגלה לעצמה את הרוח הצבאית הלכה למעשה. הביטוי לכך היה, שבחלק מסניפי התנועה שרר אופי צבאי למחצה. אחד המוסדות הבולטים בתנועה היה בית הספר למדריכים, שעסק בהכשרה צבאית.

בית"ר פולין

אהרון צבי פרופס,
לבוש מדי בית"ר 01/01/1935

בית"ר פולין הוקמה בשנת 1926. זמן קצר לאחר הקמתה התמנה צבי פרופס, ממייסדי בית"ר בריגה, לנציב התנועה. פעילות בית"ר פולין התמקדה במימוש רעיון הצבאיות של ז'בוטינסקי. בשלהי שנת 1933 פעלו בפולין 651 קינים, שמנו כ-40 אלף חברים. הנהגת בית"ר פולין הושפעה מהאידאולוגיה והלהט הלאומי, שאפיינו באותה תקופה את המעמד הבינוני העירוני בחברה הפולנית. ההזדהות עם מאבקים של הפולנים לעצמאות במאה ה-19 השפיעה על התפיסה החינוכית של המנהיגות הצעירה של

בית"ר פולין. בעזרתם של שלטונות הצבא הפולני התקיימו כמעט בכל אחד מקיני התנועה קורסים לאימון בנשק חם.² דוגמא נוספת לשיתוף פעולה צבאי בין בית"ר והצבא הפולני הייתה בהשתתפות גדודי התנועות הרוויזיוניסטיות במצעד צבאי לציון חגיגות חירות פולין ב-1935.

² א. רמבה, התנועה הרביזיוניסטית (הצה"ר) ההסתדרות הציונית החדשה, עמ' 200-203

צבא פולין נתן נשק לחברי בית"ר, שעלו ארצה בעליה בלתי חוקית. גדודי בית"ר, שהגיעו בסוף שנות ה-30 לארץ ישראל, היו חמושים בנשקם האישי.³ חשוב להדגיש שההכשרה הצבאית הייתה אבן יסוד בבית"ר. משנת 1934 אורגנו "פלוגות שירות צבאי", שנועדו לשמש גוף קבוע של הבית"רים הבוגרים. בפלוגות אלו היה כל בית"רי אמור לשרת תשעה חודשים. אף הפיקוד העליון של בית"ר ופלוגות ההכשרה עברו הכשרה הגנתית. בסוף 1934 עמדו לרשות בית"ר 250 פלוגות שירות צבאי ובהן כ-3000 איש.⁴ ערב מלחמת העולם השנייה מנתה תנועת בית"ר בפולין כ-70,000 חניכים והייתה לאחת מתנועות הנוער הגדולות.⁵

בית"ר גליל לובלין – קורס סגני מדריכים

³ ענת פלדמן, תנועת בית"ר 1923-1933 דרכה, פעולותיה, מתנגדיה, עמ' 19

⁴ חווה אשכולי, הגנה עצמית יהודית בפולין ערב המלחמה, עמ' 68-69

⁵ ויקיפדיה, הערך בית"ר

ברית החייל

שורשיה של תנועת ברית החייל גם הם בפולין והיא נולדה מהצה"ר. בעקבות עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה הוחלט, על פי הצעתו של ז'בוטינסקי, לארגן מסגרת מיוחדת של אנשים בעלי ניסיון ושירות צבאיים ואנשים המוכשרים לשירות צבאי.

ד"ר סטריקובסקי

ביוזמתם של שלמה ווליצ'ק וד"ר סטריקובסקי הוקמה בפברואר 1933 מפקדה לאירגון "התאגדות של יהודים חיילים לשעבר ורוויזיוניסטים". מפקדה זו ניגשה לפעולה ארגונית גדולה בפולין ולקריאתה נענו "חוגים" של חיילים משוחררים, שנסדו בערים שונות. בחודשים מרס-אפריל 1933 הוקמו כמאה סניפים של ה"ברית" ברחבי פולין ובארצות אירופה הסמוכות. באוקטובר 1933 התקיים בוארשה הכינוס הראשון של "ברית החייל" בראשותו של ז'בוטינסקי בהשתתפות אלפי קצינים וחיילים מכל רחבי פולין.

בסניפים הוקמו קורסים למדריכים ולמקצועות צבאיים, נוצרו מוסדות כלכליים ונפתחו מועדונים.⁶

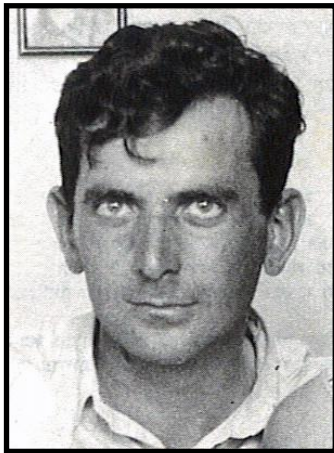
ברית החייל – קורס סמלים 1934

⁶ א. רמבה, התנועה הרביזיוניסטית (הצה"ר) ההסתדרות הציונית החדשה, עמ' 210

ז'בוטינסקי ותכנית ה"אבאקואציה"

במחצית השנייה של שנות השלושים, עם התגברות האנטישמיות בפולין, ריכז ז'בוטינסקי את מאמציו הדיפלומטיים למאבק למען עלייה ממזרח אירופה, וניסה לשכנע את ממשלת פולין לאמץ את תוכנית ה"אבאקואציה", הגירת מיליון וחצי יהודים, בתקופה של עשר שנים, ממזרח אירופה לארץ ישראל. הממשל הפולני, מתוך רצון לפתור את בעיותיה הכלכליות של פולין באמצעות הגירת יהודים, היה קשוב לרעיונותיו של ז'בוטינסקי. שר החוץ הפולני, יוזף בק, התבקש לרכז את התנגדותם של הבריטים כלפי מדיניות ההגירה לארץ ישראל. בנוסף, עלו יעדי הגירה נוספים כמו מדגסקר או אנגולה.

הקמת האצ"ל בארץ ישראל

אברהם תהומי

ראשיתו של האצ"ל בפילוג, שחל בשנת 1931 בסניף הירושלמי של ארגון "ההגנה". קבוצה גדולה של אנשי הסניף, בראשותו של אברהם תהומי, חשה התמרמרות כלפי הנהגת "ההגנה", בפרט לאחר מאורעות תרפ"ט, עקב מדיניות ההבלגה כלפי ערביי ארץ ישראל. תהומי ותומכיו פרשו מ"ההגנה" והקימו ארגון עצמאי חדש, כשאברהם תהומי היה למפקדו. אחד השותפים לארגון החדש היה אליהו בן-חורין, פעיל בתנועה הרוויזיוניסטית.

השם שהוחלט לתת לארגון החדש היה "ארגון צבאי לאומי"

כדי לבדל אותו מ"ההגנה" ולבטא את אופיו הצבאי ולא המליציוני, כפי שהייתה "ההגנה" אז. באותה שנה התמזג הארגון הירושלמי עם קבוצות חמושות מתנועת בית"ר, שעיקר כוחן היה בתל-אביב. קבוצות אלו החלו את פעולתן בשנת 1928, כאשר הקימו את "בית הספר לקצינים ומדריכים" של בית"ר. הארגון החדש הרחיב את שורותיו על ידי גידולן של פלוגות הגיוס של בית"ר בקבוצות של מתנדבים צעירים, שהתנדבו לשירות בן שנתיים, כדי לעסוק בביטחון וחלוציות.

ועדת פיל הוקמה באוגוסט 1938 ונועדה, בין השאר, להמליץ על פתרונות עתידיים ליישוב הסכסוך יהודי-ערבי. בעקבות הקמת הועדה החלו להישמע קולות, שקראו לאיחוד מחדש בין האצ"ל ו"ההגנה" לכוח צבאי אחד. חילוקי הדעות בתוך האצ"ל הובילו לפילוג; כחצי מהחברים חזרו ל"הגנה" והמחצית השנייה, רובם חברי בית"ר, שמרו על עצמאות הארגון, שהפך להיות הזרוע הצבאית של הרוויזיוניסטים בהנהגתו של ז'בוטינסקי.

האצ"ל בפולין

במקביל לפגישותיו של ז'בוטינסקי עם ראשי הממשל הפולני הגיע לווארשה בנובמבר

אברהם שטרן

1937 אברהם שטרן, חבר מפקדת האצ"ל. שטרן נפגש עם פקידי ממשלה בכירים, שהבטיחו לו להעמיד לרשות האצ"ל נשק ותחמושת, חלק בחינם והשאר ייפרע במזומנים או בתשלומים נוחים. ביוני 1938 נחתם הסכם בין ממשלת פולין והאצ"ל, לפיו מתחייב האצ"ל לזרז את ארגונם של מחנות אימונים לצעירים מגויסי האצ"ל בפולין ואת עלייתם ארצה. על פי ההסכם, ממשלת פולין, המעוניינת בהגירת יהודים משטחה, תעזור לאצ"ל במתן נשק ובמקומות לאימונים, ואף תשתדל, במידה שהתנאים המדיניים יאפשרו לה, ללחוץ על

ממשלת בריטניה להתיר כניסת יהודי פולין לארץ ישראל. בפגישות, שקיים שטרן ביולי 1938 עם גורמים במשרד החוץ הפולני, הוצע שהצבא הפולני יארגן מחנה מיוחד לאימונים עבור מפקדיו הבכירים של האצ"ל. קורס קצינים ל-25 מפקדים בכירים של האצ"ל, שבאו במיוחד מהארץ התקיים באנדריכוב שבהרי הקרפטים. הקורס בהדרכת קצינים פולנים נמשך ארבעה חודשים.

בסיום קורס הקצינים רמז שטרן על תכנית פלישה לארץ ישראל באמצעות 40,000 לוחמים, מצוידים במיטב הנשק, שיפליגו בעשרות אוניות. הפלישה תתואם עם האצ"ל בארץ, שישתלט על החופים ויאפשר את עלייתם של הלוחמים. כדי לבצע תכנית זו הוחל באימונים אינטנסיביים של לוחמים ומפקדים במסגרת "תאים חשאיים" בפולין, ליטה ולטביה.

התא הראשון הוקם עוד בשנת 1935 בקן בית"ר בהורוכוב (פלך ווהלין). באופן ספונטני צצו תאים דומים גם במקומות אחרים בפלך ווהלין ואף נוצר קשר בין התאים השונים. בחופשת הקיץ של שנת 1937 אורגן קורס ארצי מרכזי למדריכי בית"ר בעיר לודז'.

על פעילות האצ"ל בפולין מספר ד. מאירי מבריסק⁷ בפנקס הקהילה: **"לרבים לא ידוע עד היום, כי בשנת 1938 נוסד בבריסק, ביוזמתו של פישל בנקהלטר, תא חשאי של "הארגון הצבאי הלאומי". באמצעותו של שלמה גולדשטיין נוצר הקשר הראשון עם מפקדת האצ"ל בפולין, ובעיר ביקר נתן פרידמן-ילין, שהתווה את דרכי פעילותו של התא.**

⁷ בריסק=ברסט ליטובסק, בין שתי המלחמות הייתה בריסק חלק מהטריטוריה הפולנית.

בראשית שנת 1939 השתתפו שנים מחברי התא, דוד בגין וחיים זילבר, בקורס צבאי בכפר איוניקי ליד פינסק בהדרכת מפקד אצ"ל מארץ ישראל, ובשובם עשו להרחבת המסגרת ולהקמת תאים חדשים.

לצורך האימונים החשאיים נרכשו מידי הפולנים אקדחים ורימוני-יד, וחברי התאים למדו להשתמש בהם. דבר קיומו של סניף אצ"ל בבריסק לא היה ידוע לאיש, ואף לא למפקדי בית"ר במקום. פעולותיו הוסוו יפה במשך כל זמן קיומו. הנשק שנרכש הוטמן במקום סתר מיד עם פרוץ המלחמה.⁸

פעילות האצ"ל בפולין באופן עצמאי וללא תאום עם תנועת בית"ר יצרה חיכוך בין שני הארגונים. חילוקי הדעות נסבו על שאלת ההכשרה הצבאית. האצ"ל תבע למקד את הפעילות התנועתית בהכשרה צבאית ולמסד אותו (את האצ"ל) כגוף עצמאי, למען יוכלו העולים להצטרף לשרות אצ"ל בארץ, ואילו הנהגת בית"ר טענה, כי די בפעילות ההכנה הצבאית במסגרת התנועה ואין צורך בקיום מסגרת נפרדת למטרה זו. האצ"ל הואשם ברצון להשתלט על בית"ר וז'בוטינסקי נדרש כדי לתווך בין שני הארגונים.⁹ כפשרה הציע ז'בוטינסקי בוועידת פריס שהתכנסה ב-27 בינואר 1939, כי פעילות בית"ר בארץ ישראל תהייה כפופה לאצ"ל, בעוד פעילות האצ"ל בפולין תהייה כפופה להנהגת בית"ר.

לסיכום פרק זה אני רוצה לטעון, כי תפיסת העולם וההערכות של התנועה הרוויזיוניסטית, תנועת בית"ר, "ברית החייל" ופעילות האצ"ל בפולין הכינו אותם באופן צבאי ומנטאלי לקראת המאבק בגרמניה הנאצית.

היציאה להרוביישוב (Hrubieszow)

בשנה הראשונה להקמתו של גטו וארשה ארגנה תנועת בית"ר פלוגות מיוחדות, שהועברו להרוביישוב, כדי להינצל מהגירויים ההמוניים, שהסתמנו באופק. במשך תקופה קצרה התרכזו בעיירה זו מאות מאנשי בית"ר. הבית"רים עבדו במהלך היום באחוזות בסביבה ובלילות היו מתאמנים בהפעלת נשק. לקראת חיסול הקהילה היהודית של הרוביישוב קראו אנשי בית"ר ליהודים לברוח מהעיר, אולם לשווא. הבית"רים עזבו את העיירה וברחו ליערות בסביבה. הבורחים ליערות סבלו ממחסור במזון ובנשק. לגרמנים נודע על הבורחים ליער והם צרו עליהם. אנשי בית"ר ניסו לפרוץ את המצור, אולם רבים נפלו, ובודדים הצליחו לחזור חזרה לגטו וארשה.

⁸ ספר קהילה בריסק-דליטא עמ' 410

⁹ יהודה לפידות, האצל בפולין, דעת אתר לימודי יהדות ורוח.

הקמת הארגון הצבאי היהודי (Z.Z.W)

תאריך הקמתו של הארגון הצבאי היהודי אינו ידוע היות ולא נשתמרו תעודות רשמיות, היכולות להעיד על כך. ניתן להעריך, כי האצ"י הוקם בערך באותו הזמן שנוסד אי"ל, כמשקל נגדי¹⁰. אחד המסמכים הראשונים, המעידים על קיומו של האצ"י, הוא רשימה של ד"ר רינגבלום מסוף 1942 או תחילת 1943. ברשימה זו משתמש רינגבלום בראשי-תיבות Z.Z.W והוא מדבר על הארגון כגוף ידוע.¹¹ עדות נוספת על קיומו של האצ"י בינואר 1943 הוא כרוז, שפרסם הארגון באותו חודש, ונושא את הכותרת "היכנונו למעשים! היו דרוכים!"¹² ובו קריאה למאבק בגרמנים. את הבסיס לאצ"י היוו תאים מחתרתיים של רוויזיוניסטים, ששרתו בעבר בצבא הפולני, תאים מחתרתיים של אנשי בית"ר, ובהם שרידים, שחזרו מהרוביישוב, ותאים מחתרתיים של האצ"ל.

מפקד האצ"י
פאבל פרנקל (קלסטרוין)

אחד ממפקדי התאים החשאיים, שהקימו בוארשה שליחי האצ"ל, אשר הגיעו מארץ ישראל, היה פאבל פרנקל. פאבל פרנקל נולד בשנת 1920 בוארשה. בגיל 18 הצטרף פרנקל לבית"ר והדריך בה צעירים. ערב המלחמה שימש פרנקל כראש חטיבת הצעירים ב"קן צפון", סניף בית"ר בצפון וארשה. באותו זמן נמשך פרנקל למסגרת של האצ"ל ועמד בראש אחד מתאי הארגון. עם הגיע הידיעות על ההשמדה מווילנה החל פרנקל לגייס חברים, כדי להקים ארגון מחתרתי. פרנקל דרש מהמתנדבים לעזוב את משפחותיהם ולרדת למחתרת.

פרנקל ביקש לגייס, בעדיפות ראשונה, חברים שהיו שייכים לתאי האצ"ל ערב המלחמה, מכיוון שהיה להם ניסיון צבאי. בהמשך הפכה התארגנות זו לארגון הצבאי היהודי, בראשו עמד פאבל פרנקל ולצידו לאון רודאל. לימים קיבלו השניים חיזוק משלושה חברי בית"ר, שחזרו מהרוביישוב: אלק הלברשטיין, סאלק הזנשפרונג ויצחק ביילבסקי והם כולם היוו את הפיקוד של האצ"י.

¹⁰ אי"ל הוקם ב-28 ליולי 1942 על ידי נציגי השומר הצעיר, דרור-החלוץ ועקיבא. אי"ל המורחב, כולל הבונד, הוקם ב-20 לאוקטובר 1942.

¹¹ נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש, המרי והמרד בגיטו וארשא, עמ' 149

¹² שם, עמ' 151-152

הפיקוד הצבאי היה כפוף לוועדה מייעצת, שמנתה שלושה: יושב הראש ד"ר דוד ודובינסקי¹³, ד"ר מיכאל סטריקובסקי, מהפעילים המרכזיים של התנועה הרוויזיוניסטית בפולין, והעיתונאי אריה (לאון) רודל¹⁴.

דוד ודובינסקי

לאון רודאל
סגנו של פאבל פרנקל

הקשרים הטרום מלחמתיים של הרוויזיוניסטים ונציגי האצ"ל עם הממשלה הפולנית סייעו למנהיגי האצ"י ליצור קשר עם נציגי המחתרת הפולנית, "ארמיה קריובה", ובמיוחד עם שתי קבוצות, שהיו קשורות למחתרת הפולנית, "גייס הביטחון", ה-K.B. ועם ה-PLAN (פעולה פולנית עממית לעצמאות), שהייתה לו זיקה למפלגה הדמוקרטית הפולנית. שתי קבוצות אלו סייעו לאצ"י באספקת נשק.¹⁵

מדוע נכשלו המגעים לאיחוד אי"ל והאצ"י?

בספטמבר 1942 פנה אי"ל אל כל המפלגות וארגוני הנוער, ובכללם אל הרוויזיוניסטים, להצטרף לשורותיו. על אף שקבוצת נוער רוויזיוניסטית נענתה לפנייה והצטרפה נכשלו המגעים בין שתי התנועות ולא הגיעו לכדי הבשלה. מדוע נכשלו המגעים בין אי"ל והאצ"י? על כך תשובות רבות. לוי אריה שריד¹⁶ כותב על כך בספרו "במבחן הענות והפדות": **"אין ספק כי המניעים לכך היו ספיחי הניגודים האידאולוגיים, ובמידה לא פחותה מאלה גם ענייני יוקרה ואינטרסים מפלגתיים."**¹⁷

¹³ דוד ודובינסקי נולד בבנדין בשנת 1895. ודובינסקי למד רפואה והתמחה בתחום הפסיכיאטריה. בבגרותו היה ודובינסקי אחד מראשי התנועה הרוויזיוניסטית בפולין.

¹⁴ אריה רודל נולד בקילצה, בגיל צעיר הצטרף לתנועה הרוויזיוניסטית והיה לעיתונאי. בגטו וארשה היה בין הראשונים שהפיצו את רעיון המרד.

¹⁵ ישראל גוטמן, יהודי ורשה 1939-1943, עמ' 541

¹⁶ לוי אריה שריד-יליד העיירה קמיניץ-ליטובסק (1913), חבר גורדוניה ומפעיליה. עלה לארץ ב-1938 והצטרף לקיבוץ יגור. בשנים 1945-1947 היה שליח בפולין ובגרמניה.

¹⁷ לוי אריה שריד, במבחן הענות והפדות, עמ' 271

אנטק צוקרמן טוען, שלמעשה צורפו הרוויזיוניסטים לאי"ל, אולם משהם לא עמדו בכללי הסודיות הנדרשים, ניהלו תעמולה גלויה לגיוס חברים לאי"ל, לא העבירו נשק שהשיגו למטה הכללי של האירגון ודרשו למנות את מפקד אי"ל מקרב חבריהם **"אף אחד בצד שלנו לא היה מוכן להסכים לדרישותיהם (לרבות ה"בונד" והפ.פ.ר.) והכל היו מאוחדים נגדם"**¹⁸

ד"ר דוד ודובינסקי, יו"ר הועד הפוליטי של האצ"י, טוען בספרו "אנחנו לא נושענו" כי: **"מלכתחילה קיוותי, כי יקום ארגון לוחם אחד, אך אחרי שתי פגישות עם צביה לובטקין, נציגת מפלגת השמאל הציוני הקיצוני, ועם מרדכי אנילביץ' שהיה לראש "הארגון היהודי הלוחם", נתברר, כי איחוד לא יקום לעולם. אנו הרוויזיוניסטים סבורים היינו, כי לשם הבטחת יעילותו המירבית של המרד, מן הראוי שבראש חזית-לוחמים מאוחדת יעמוד אדם מתאים ביותר לפיקוד מנקודת מבט צבאית. הקבוצה האחרת עמדה על כך, שבראש הארגון יעמוד מנהיג פוליטי, ומובן שיהא זה אחד משורותיה. נוסף רצו אנשי הקבוצה השניה, כי הבית"רים יצטרפו לארגון בתורת יחידים, לא בתורת קבוצה."**¹⁹

כתריאל בן-אריה במאמרו "פוליטיקה ומרד-גטו וארשה" טוען, שהמגעים בין שני הארגונים נכשלו היות ובאותה תקופה לאי"ל לא היה נשק ומפקדיו **"היו חובבנים בתחום הצבאי, נעדרי הכשרה צבאית וניסיון. ממול ניצב אירגון בעל וותק במחתרת, מאורגן ומצויד יחסית טוב, והעיקר-בראשו עמדו מפקדים מיומנים ומנוסים, אירגון שנתברך בקצינים ובמש"קים ששירתו בעבר בצבא פולין. לו אוחדו שני האירגונים היה הפיקוד של הגוף המשותף עובר למנהיגי אצ"י כדבר מובן מאליו וסביר להניח שהם היו בונים שלד פיקודי שהיה מתבסס בעיקר על מי שעברו לפחות הכשרה צבאית, אם לא הכשרה לפיקוד. במקרה זה הייתה מיפקדת אי"ל מוסטת וראשי המרד בגטו וארשה היו פרנקל, אפלבאום ורודאל. מובן שאז היו הרוויזיוניסטים תובעים לעצמם את האפוטרופסות על המרד כולו. ההילה שנקשרה לראשי החלוץ כמורדי הגטאות הייתה אז נקשרת לראשי הבית"רים. ויתור על מנהיגות המרד היה דבר חמור כשלעצמו מבחינתם של ראשי אי"ל, אולם ויתור עליו לטובת רוויזיוניסטים היה ממש סיוט לגביהם. מכאן ההצעה להצטרף לאי"ל כבודדים, צעד שהיה מחסל את האצ"י כאחד ממרכיבי המחתרת ואפילו שולל מחבריו את ההשתתפות האישית במרד."**²⁰

¹⁸ אנטק צוקרמן, שבע השנים ההן, עמ' 192

¹⁹ דוד ודובינסקי, אנחנו לא נושענו, עמ' 100

²⁰ כתריאל בן-אריה, פוליטיקה ומרד-גטו וארשה, עמ' 119-120

ובאשר להכשרתם הצבאית של אנשי האצ"י, חשוב להדגיש, כי על פי החוק הפולני, כל צעיר בהגיעו לגיל 18 היה חייב לעבור אימונים טרום צבאיים בהדרכת קצינים וסמלים מהצבא הפולני (גיל גיוס חובה היה 21). היו אלו אימונים שבועיים, שנמשכו במשך שנתיים, ובסופם התקיים קורס מרוכז במחנה צבא.²¹ רבים מלוחמי האצ"י היו בוגרי הצבא הפולני והאחרים עברו את סדרת האימונים הצבאיים. על אף שניתן להבין את דרישת אי"ל, שאנשי האצ"י יצטפו לאי"ל כבודדים, מחשש להחדרת מלשינים למחתרת, אני סבור שהאיחוד המתבקש בין שתי המחתרות נכשל עקב היריבות הקשה בין מפלגות הפועלים הציוניות והרוויזיוניסטים ובגין דרישתם הלגטימית, לדעתי, של אנשי האצ"י לפקד על הארגון המאוחד, מתוקף ניסיונם הצבאי, וההשלכות של ויתור כזה על מנהיגות אי"ל.

פעילות האצ"י בין דצמבר 1942 לפרוץ המרד ב-18 באפריל 1943

פעילות האצ"י, החל מכישלון מגעי האיחוד עם אי"ל, מתרכזת בנושאים הבאים:

גיוס חברים - האצ"י נערך להגדיל את המסגרת הלוחמת שלו מבין הרוויזיוניסטים ושאינם רוויזיוניסטים. ג'ק אייזנר מספר בספרו "אוד מוצל מאש", שבחודש מרס 1943 התאחדה הקבוצה אליה הוא השתייך וכללה יותר מארבעים איש לאצ"י: **"יום אחד, בחודש מארס, אסף ארטק את החבורה כולה, לצורך הודעה חשובה. קולו רטט מגאוה.**

"מכאן ואילך" אמר, "אנחנו חלק מן הקבוצה הלוחמת של בית"ר, בפיקודם של רודאל ופרנקל. זאת קבוצה קטנה מזו של אנילביץ, אך הם תוקפנים יותר וחמושים יותר טוב. יש להם קשרים טובים עם המחתרת הפולנית "צבא המולדת". בחרתי להצטרף אליהם. אני בטוח שכולם מסכימים אתי".²²

קבוצה נוספת, שהצטרפה לאצ"י, הייתה קבוצתו של ד"ר רישארד ואלבסקי,²³ שבסיסה היה ברחוב מוראנובסקה 11/13, וכללה כ-50-60 איש. בתחילה ביקש ד"ר ואלבסקי להצטרף לאי"ל, אולם לאחר שמועד ההצטרפות נדחה והחלה סידרה של דחיות בנימוקים בעלי אופי טכני-ארגוני, החליט ד"ר ואלבסקי לפנות לאצ"י והם נתקבלו מיד וללא קושי.²⁴

שמחה קורנגולד ולוחמים, שהיו תחת הנהגתו, קיבלו הזמנה להצטרף לשורות האצ"י ונענו ברצון.

²¹ יהודה לפידות, האצ"ל בפולין, דעת אתר לימודי יהדות ורוח

²² ג'ק אייזנר, אוד מוצל מאש, עמ' 136

²³ ד"ר רישארד ואלבסקי, רופא, מקורב לקומוניסטים, ב-1951 הופיע כעד במשפטו של שטרופ, נפטר בארץ ב-1971.

²⁴ לוי אריה שריד, במבחן הענות והפדות, עמ' 276

אימון ואיסוף נשק - פעילות נוספת הייתה קשורה לאימון ואיסוף נשק, תוך סיוע במחתרת הפולנית: מפקדת "הארגון הצבאי היהודי" באה במגע עם תנועת המחתרת הפולנית. **"זמן-מה שלחה מחתרת זו אלינו מדריכים לאמן את אנשינו. שומה היה על חברינו ללמוד איך לאחוז בנשק ולהשתמש ברימוני יד. נוסף על כך למדו איך לבנות מתרסים, איך להתנהג בקרבות רחוב ולהגן על ה"בונקרים". בתחילה איפשר לנו המגע עם המחתרת הצבאית הפולנית לקנות כלי-נשק, רימוני-יד, בקבוקי-מולוטוב ותחמושת. לאחר מכן היו לנו משאבי אספקה משלנו. מלבד זו, תמיד אפשר היה לקבל את הכלים הללו בכמות מצומצמת מידי החיילים הגרמנים שהיו מוכנים לעשות הכל תמורת כסף וזהב. נוסף על כך למדנו ליצור פצצות ורימוני-יד בכוחות עצמנו."**²⁵

בנוסף, לרבים מהרוויזיוניסטים, חלקם קצינים בצבא הפולני בעברם, היו גם קשרים אישיים בצד הפולני, שאותם הם ניצלו, בין השאר, לרכישת נשק.

כריית מנהרות - תפיסתו האסטרטגית של האצ"י הייתה "הצלה על ידי לחימה". מטרת המנהרות הייתה הצלת מבוגרים וילדים, העברת נשק וחומרים אחרים. מנהרה אחת נחפרה מהגטו לכנסייה, שבגבול הארי ברחוב לשנו. מנהרה שניה הובילה מרחוב אוקופובה, שבגבול המערבי של הגטו, אל בית הקברות ברח' גנשה 6. לאחר האקציה של ינואר 1943 הוחל בחפירת מעבר תת קרקעי מאיזור ה"שופים" טבנס-שולץ, שברחוב לשנו, וכן מנהרה מרחוב כרמליצקה לעבר הגבול הארי. מנהרה רביעית הייתה בין הבונקר המרכזי ברחוב מורנובסקה 7 לבית מספר 6 באותו רחוב בצד הארי.²⁶

גיוס כספים וחיסול בוגדים ומשתפי פעולה - האצ"י היה מעורב בתקופה הנדונה בגיוס כספים מעשירי הגטו, בשלב הראשון ללא תאום עם אי"ל. משנוצרו קונפליקטים בוצע תאום, כך ששני הארגונים לא יגיעו בו זמנית לאותם אנשים. האצ"י היה מעורב, כמו גם אי"ל, בחיסול בוגדים ומשתפי פעולה עם הגסטאפו.

לסיכום כותב עימנואל רינגבלום על הערכותו של האצ"י וחימושו בחיבורו "היחסים בין פולנים ליהודים במלחמת העולם השנייה, הארות והערות":

"ימים אחדים לפני שפרצו הקרבות ביקרתי בבסיס קרבי של אי"ל.... ביקרתי אז גם במחסן הנשק של האצ"י. מחסן זה שכן בבית בלתי מאוכלס ("בית פראי") שברחוב מורנובסקה מס' 7. בסיס זה שכן בדירת 7 חדרים. בקומה הראשונה בחדר המפקדה היה מותקן רדיו מעולה, ממנו קלטו ידיעות מן העולם כולו, לצידו-

²⁵ דוד וודובינסקי, אנחנו לא נושענו, עמ' 103
²⁶ לוי אריה שריד, במבחן הענות והפדות, עמ' 281

מכונת כתיבה. חברי הנהגת הארגון, עמם ניהלתי שיחות שעות אחדות, היו חמושים באקדחים התקועים בחגורותיהם. באולמות גדולים ראיתי סוגי נשק תלויים על קולבים-תת מקלעים, רובים, אקדחים מסוגים שונים. רימוני יד, שקי תחמושת, מדים גרמנים שנעשה בהם שימוש יעיל במבצעי אפריל וכו'. בחדר המפקדה התנועה הייתה רבה, בדומה למפקדה צבאית של ממש. כאן נמסרו לבסיסים פקודות בהם כינסו ואימנו את הלוחמים לעתיד, פה גם נתקבלו דיווחים על מבצעי ההפקעה שבוצעו על-ידי צוותי אצ"י אצל אמידים, לרכישת נשק עבור הארגון. בנוכחותי נעשתה עסקת רכישת נשק מקצין פולני לשעבר. בהיקף של רבע מיליון זהובים. במקום שולמה מקדמה על סך 50,000 זהובים. נקנו 2 מקלעים במחיר 40,000 זהובים כל אחד וכמות ניכרת של רימונים ופצצות. שאלתי מדוע אין הבסיס מוסתר. נעניתי כי אין חשש לבגידת החברים ואילו היה נקלע אורח בלתי רצוי, כגון ז'נדרם, ממילא לא היה עוזב את המקום בעודו חי.²⁷

האצ"י במרד הקטן

דוד לנדאו

על פי מספר המקורות מסתמן, כי האצ"י לא לקח חלק במרד הקטן בינואר 1943.

דוד לנדאו, חבר אצ"י החל מתחילת 1940, מסביר בספרו "CAGED", שהאצ"י לא לקח חלק במודע בהתנגדות לאקצית ינואר. מנהיגות האצ"י סברה, שזו אקצית ניסיון לקראת חיסול הגטו והתנגדות בנשק עלולה להסגיר את יכולות המחותרת ולגרום לגרמנים להערך טוב יותר לקראת החיסול הסופי. בנוסף טוען לנדאו, שהאקציה התרחשה באזורים שבהם לא הייתה נוכחות.²⁸

גם אנטק צוקרמן טוען, שככל הידוע לו, לא השתתף הארגון הרוויזיוניסטי בלחימה בינואר 1943.²⁹

ד"ר דוד ודובינסקי, שהיה באותה עת כבר יו"ר והמנהיג הפוליטי של האצ"י, אינו מזכיר בספרו מעורבות כל שהיא של האצ"י בהתנגדות החמושה לגירוש ינואר 1943.

²⁷ עמנואל רינגבלום, כתבים אחרונים יחסי פולנים-יהודים, עמ' 254-255

²⁸ David J.Landau, Caged, p. 181

²⁹ אנטק צוקרמן, שבע השנים ההן, עמ' 246

הערכות האצ"י ערב המרד

מספר מקורות מצביעים, שהערכות האצ"י הייתה בשלושה מוקדים: רחוב מורנובסקה, בטבנס-שולץ ובמברשתנים. כותב ד"ר דוד ודובינסקי: "הארגון שנקרא באורח טכני בשם "קבוצת הגיטו"- נתחלק לשש יחידות לוחמות. הן שוכנו בבתים שברחוב מוראנובסקה, מספרים 1, 3, 5, 7-9, ו-40. כל יחידה הייתה מורכבת מעשרים בית"רים. לכל יחידה סופחו גם קבוצות יהודים, שלא נשתייכו לשום מפלגה, אבל אהדו את התנועה שלנו. לכל יחידה היה מפקד משלה שקיבל, כמובן מאליו, את הוראותיו ממפקדו הראשי, פאבל פרנקל. בעת המרד היו המחלקות החונות בטבנס-שולץ נתונות לפיקודו של עורך-הדין שולמאן, רביזוניסט. מטה המחלקות הללו שוכן ברחוב קארמליצקה, מס' 5. המחלקה "מברשת" הייתה נתונה לפיקודו של הבית"רי לופאטה."³⁰

³⁰ דוד ודובינסקי, אנחנו לא נושענו, עמ' 103

שמואל קרקובסקי, בספרו "לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים", גם הוא מפרט את הערכות האצ"י: **"האיגוד מנה למעלה מעשר קבוצות לוחמות (כיתות), מפוזרות בנקודות-קרב שונות בשטח הגטו המרכזי, שטח המברשתנים והשופים של טבנס. אולם עיקר הכוחות של הארגון הצבאי היהודי היו מרוכזים בגוש הבתים ברחוב מוראנובסקה (הבתים מס' 1-9)".**³¹ בשטח הגטו המרכזי היו לאצ"י חמש קבוצות לוחמים, בשטח המברשתנים שלוש קבוצות לוחמים וכ-2-3 קבוצות בבתי החרושת של טבנס.

ד"ר יוסף קרמיש כותב במאמרו "המרי והמרד בגיטו" על הערכות האצ"י את הדברים הבאים: **"לרשות האצ"י עמדו 3 יחידות קרב: בגיטו המרכזי, בשטח ה"שאפים" ובשטח המברשתנים. הפלוגה הראשונה נחלקה ל-3 קבוצות קרב, כל קבוצה מנתה 20 לוחמים. פלוגת שטח "השאפים" נמצאה ברחוב קארמליצקה 5 ובתחום לשנו 74. היא מנתה כ-30 לוחמים. על הפלוגה השלישית, שנמצאה בשטח סדנת המברשתנים, אין ידיעות מדוייקות."**³²

כמה לוחמים היו לאצ"י?

על פי מפת הערכות כוחות האצ"י, כפי שפורטו זה מכבר, ניתן להניח, שבכל יחידה לוחמת היו בין 20-25 לוחמים. בהתייחס לעובדה שרוב המקורות מדווחים שלאצ"י היו עשר יחידות לוחמות, ניתן להניח שלאצ"י היו כ-250 לוחמים.

פרופ' ישראל גוטמן בספרו יהודי וארשה 1939-1943 סבור, שבאצ"י היו בין 200-250 לוחמים.³³ בעדות כתובה של מפקד אחת היחידות באצ"י, פאוול רודי (הגיינג'י), ששמו היהודי פנינה באשטימט³⁴, שהוגשה ליצחק צוקרמן ועותק שלה הועבר לארכיון ה"ועד היהודי הלאומי" באחריותו של אדולף ברמן ממאי או יוני 1943, הוא כותב את הדברים הבאים: **"בסך הכל מנינו כ-260 איש. בהתאם לפקודה, קיבלנו לשרותינו בעיקר אנשים בודדים-חומר טוב. מהם רוויזיוניסטים-בחורים אמיצים."**³⁵

על פי המקורות שלהלן ניתן להניח שלאצ"י היו ערב המרד כ-250 לוחמים.

³¹ שמואל קרקובסקי, לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים, עמ' 205

³² יוסף קרמיש, המרי והמרד בגטו, עמ' 760

³³ ישראל גוטמן, יהודי וארשה 1939-1943, עמ' 542

³⁴ לוי אריה שריד, במבחן הענות והפדות, עמ' 291

³⁵ יהודה הלמן, על גורלם של שרידי הלוחמים של ה"איגוד הצבאי היהודי" בוארשה, עמ' 313

האצ"י במרד גטו וארשה

המרד החל ב-19 באפריל 1943 והסתיים, על פי הדיווח של יורגן שטרופ, ב-16 במאי. ההתנגדות בגטו וארשה הייתה מורכבת מהתנגדות אקטיבית על ידי הקבוצות הלוחמות השונות ומהתנגדות פסיבית על ידי אלפי היהודים, שהסתתרו בבונקרים וסרבו לקריאת הגרמנים להתפנות לאומשלגפלץ. מערך הבונקרים הוא זה שהאריך את משך ההתקוממות ושיווה למרד צביון של התקוממות עממית. בזכותם של הבונקרים יכלו הלוחמים לעבור מלוחמת שטח ללוחמה פרטיזנית. על אופיו של המרד כותב ישראל גוטמן: **"הקרב שניהלו חברי הארגונים במלוא היקפו ועוצמתו נמשך בעיקר בשלושת הימים הראשונים של המרד. ימים אלה היו שלב העימות הקרבי ושיא מערכת ההתגוננות. מקץ ימים אלה הצליחו בדרך כלל הגרמנים לגבור על קני ההתנגדות, להניס את הלוחמים מהעמדות ולהכריחם לסגת לתוך הבונקרים. מאז נהפכו הבונקרים לבסיסים של כוחות הלחימה. מהבונקרים יצאו חוליות הלוחמים לפשיטות והתקפות על כוחות האויב. רשת הבונקרים, שמלכתחילה נועדה להיות-לפי סברת הלוחמים-מחבוא לאוכלוסיה שאינה נוטלת חלק פעיל בלחימה, קלטה את הלוחמים ואפשרה להם להמשיך להיאבק ולהתקיים בתנאי המרד. אילו נאלצו מאות הלוחמים והיוותר בגטו בלתי מאוכלס, או בקרב אוכלוסיה עוינת, הגרמנים היו מצליחים, כנראה, להדביר את ההתקוממות בימי המאבק הפתוח."**³⁶ (כלומר בתוך שלושה עד ארבעה ימים)

הכוח העיקרי של האצ"י היה מבוצר בכיכר מורנובסקה, הטקטיקה של האצ"י הייתה להתבצר באופן מסיבי באזור אחד, שבו רוכזו מראש מחסני נשק גדולים, על מנת שהם יאפשרו לו לחימה לאורך זמן.

לקראת השעה חמש אחר הצהרים ב-19 באפריל התקדם טור גרמני ממונע שריון לאורך רחוב נלווקי, לכיוון כיכר מורנובסקה. כאשר הכוח הגיע לכיכר נפתחה עליו אש חזקה מכמה כיוונים. במהלך הקרב הונפו על הבית ברחוב מורנובסקה 17 שני דגלים, דגל כחול לבן ולצידו דגל פולני. הקרב עם הגרמנים היה עקוב מדם. לעת ערב אספו הגרמנים את פצועיהם ונסוגו מבלי שהצליחו להסיר את הדגלים. כוח האצ"י איבד באותו יום תשעה חללים.³⁷

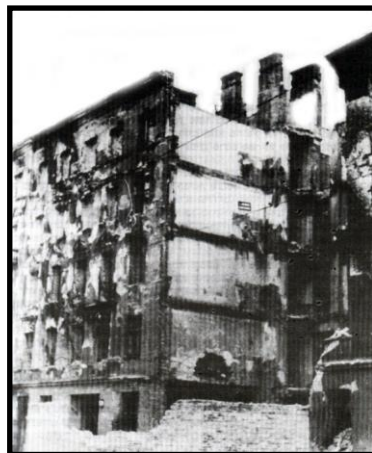
³⁶ ישראל גוטמן, יהודי וארשה 1939-1943, עמ' 603
³⁷ הקרב האחרון, איתמר לויין ושלומית לך, עמ' 84-85

באותו לילה התכנסה מפקדת האצ"י והחליטה לחלק בין היחידות הלוחמות את כל הנשק, שהיה במחסן שברחוב מורנובסקה 7-9, היות והיה להם ברור, כי הגרמנים יחזרו לכיכר בעקבות הדגלים המתריסים.³⁸ באותן שעות העבירו לוחמי אצ"י קבוצה גדולה של יהודים, דרך המנהרה שברחוב מורנובסקה, לחלק הארי של וארשה ושם אספו אותם שתי מכוניות של המחתרת הפולנית והעבירו אותם ליערות הסמוכים לעיר.³⁹

כיכר מורנובסקה

למחרת בבוקר ה-20 באפריל חזרו הגרמנים לכיכר מורנובסקה, הקרב נמשך שעות ארוכות. הגרמנים העלו באש בניינים ברחוב מורנובסקה, ענני עשן שחורים עלו מן הרחוב ונראו בגטו ומעברה שני של החומה.

בניין מופגז ברח' מורנובסקה

³⁸ הגרמנים היו נחושים להסיר את הדגלים ממספר סיבות, הסיבה הראשונה היא הסמליות שבדבר והסיבה השנייה חשש מהצטרפות הפולנים תושבי הצד הארי של וארשה למרד עקב הגעת הידיעות, באותם ימים, על מציאת קבר האחים בקאטין והאשמות כי הגרמנים הם אלה שרצחו את הקצינים הפולנים.

³⁹ שם, עמ' 92

על משך הקרב בכיכר מורנובסקה יש חילוקי דעות. ישראל גוטמן טוען, כי הקרב נמשך יומיים. מנגד טוען משה ארנס, כי הקרב נמשך ארבעה ימים, ולראיה הוא טוען, כי אונטר-שטרום-פירר של האס.אס דמקה, שנפל בקרב בכיכר מורנובסקה נקבר בבית קברות גרמני באזור וארשה ועל מצבתו נרשם, כי הוא נפל ב-22 באפריל. ג'ק אייזנר, לוחם אצ"י, שלטענתו הוא היה זה שהניף את הדגלים, מתאר לחימה נגד הגרמנים בכיכר גם ב-21 באפריל: **"ביום רביעי, 21 לאפריל, התחילו הגרמנים לרכז כוחותיהם-בעוצמה של גדוד-ברחוב מוראנובסקה.....בשעה 9 בבוקר בדיוק פתחו הטנקים, השיריוניות ותותחי ה"הוביצר" במתקפה נמרצת. הם כיוונו לבניינים שבצד הדרומי של כיכר מוראנובסקי-ובפרט למספר 7 שעליו התנוססו שני הדגלים, היהודי והפולני"⁴⁰. בשעת הצהריים החליטו לוחמי מחתרת בית"ר לצאת למיתקפת נגד, מן העורף, לא היו להם כלים הדרושים למיתקפה חזיתית."** ביום למחרת ממשיכה הלחימה: **"השכם בבוקר יום חמישי חזר הגנרל שטרופ עם כוחות חזקים יותר, עם ארטילריה כבדה יותר ושיריון נוסף. תותחים גרמניים הרעישו את כיכר מוראנובסקי במשך שעות."** והדגלים המשיכו להתנוסס.

"לפנות ערב שוב הפסיק הגנרל שטרופ את הקרב. הגרמנים שוב עזבו את הגטו." הוא ממשיך ומתאר, שבאותו יום היו הרבה הרוגים ופצועים, אולם כוחות האצ"י המשיכו לתכנן את יום הקרב שלמחרת. **"למחרת היום** (יום שישי בשבוע-תוספת שלי) **נכנסו אנשי האס-אס לגיטו בשער רחוב דז'יקה. היה שם רכב פיקוד קל לזיהוי, אך לא היה סימן לגנרל שטרופ....."זה נשמע כאילו הם מתכוונים להעיף אותנו לשמים"**, אמר ארטק. **"עלי למסור זאת לפרנקל. אתמול איבדנו כארבעים לוחמים. לא נוכל להרשות זאת לעצמנו היום."** עם ה"שמייסר" ביד יצא אל בונקר המפקדה. כעבור שעה קלה חזר. **"רודאל ופרנקל החליטו לסגת"**, אמר. **"הם מעריכים שהייק'ס מתכוונים למחוק את כיכר מוראנובסקי מעל פני השטח"**.⁴¹ מהתאור של ג'ק אייזנר ניתן ללמוד, שהלחימה בכיכר מורנובסקה נמשכה ארבעה ימים.

יוסף קרמיש, במבוא לספר "מרד גטו וארשה בעיני האויב" הדו"חות של הגנרל יירגן שטרופ, כותב על האירועים במוראנוב ב-19 באפריל: **"בשעה 17:30 נתחוללו קרבות חזקים ומרים במוראנוב. אש המקלעים-כהדגשת שטרופ-ונשקם האוטומטי של המורדים הפכה את הכיכר למבצר בלתי נכבש. דגלי תכלת-לבן ודגלי פולין התנוססו על גג של רחוב מוראנובסקה 17, הגרמנים ראו בדגלים אלה התגרות קשה, אבל לפי שעה לא מצאו דרך לסלקם.**

⁴⁰ הדגלים הונפו על בית מספר 17 על פי עדותו של דוד לנדאו, לוחם אצ"י שהתגורר באותו בנין ערב המלחמה.
⁴¹ ג'ק אייזנר, אוד מוצל מאש, עמ' 142-151

הקרבות כאן נמשכו שעות אחדות, אחר הפסקה קצרה חזרו ונתלקחו הקרבות ולא פסקו עד הערב. בהמשך הוא ממשיך וכותב: **"ב-21 לאפריל הוסיפו להתחולל קרבות במוראנוב."** בהמשך תאור הלחימה ביום ה-22 באפריל נכתב: **"ביום ההוא נערכו קרבות כבדים גם במוראנוב ויחידת קרבות מיוחדת של הגרמנים הצליחה, כדברי הדו"ח המסכם של שטרופ, ללכוד את שני הדגלים-הציוני והפולני. בקרב הזה נפל האונטר-שטורמפירר של הס"ס אוטו דמקה. הגרמנים הציתו בתים אחדים והלוחמים נאלצו לעבור לבית סמוך, תחת מטר כדורים. במשך הלילה עלה בידי הקבוצה המבודדת שבמוראנוב להקים קשר עם קבוצות ז'.ז.וו. שברחוב קארמליצקה 5 ולשנו 74 ולהזעיקן לנוכח הסכנה הקרבה."**⁴² גם על פי התאור הזה מדובר על אירוע, שנמשך ארבעה ימים.

דוד לנדאו, לוחם נוסף של האצ"י, מתאר את הלחימה בכיכר מוראנובסקה בסיפרו "CAGED". גם הוא כותב, שלמעשה ביום הראשון לא הייתה לחימה משמעותית בכיכר. ביום השני ללחימה בבוקר מתאר לנדאו את הנפת הדגלים. היה זה לאחר שהוא קיבל את הדגל הפולני מג'יק אייזנר. את הדגלים תלו על הארובה של הבית ברחוב מוראנובסקה 17, ולא מספר 7 כפי שמופיע במספר מקורות. (אני נוטה לקבל את גירסתו של לנדאו היות והוא ומשפחתו גרו כל השנים לפני המלחמה בבית זה, וכמו שהוא כותב הוא הכיר בבית זה כל סדק ופינה. גם קרמיש במבוא לדו"חות של שטרופ כותב שהדגלים הונפו על בנין מספר 17).

לנדאו מתאר את חלקו בלחימה ברחוב מוראנובסקה, תוך שהוא מנצל את מדי האס.אס שהוא לבש כדי להכניס קצינים גרמנים למלכודת מוות. בהמשך הוא מתאר את סיום הלחימה, וכותב, שהלחימה הסתיימה בקרב שנערך במורנובסקה ב-25 או ב-26 באפריל. באותו יום היו חילופי אש עם הגרמנים מהשעות המוקדמות של הבוקר ועד שעות אחר הצהרים המאוחרות. לוחמים רבים נפלו במהלך הקרב ורבים אחרים נפצעו. עשן עלה מהגטו והשמים בערו. אנשי הרפואה עסקו באיסוף ההרוגים ובערב הם זכו לכבוד האחרון ונקברו, ככל שהתנאים איפשרו. לאחר מכן המפקדים עדכנו אותנו שנעשים הסידורים לחילוץ שלנו לצד הארי דרך תעלות הביוב מתוך מטרה להגיע ולהצטרף לפרטיזנים הפולנים ביער. נאמר לנו, שכל אחד חופשי לבחור האם להצטרף לקבוצה או למצוא את דרכו החוצה לבד. שלושה או ארבעה חברי אצ"י יצאו מהגטו באותו לילה וכל השאר בחרו להשאר. בשלב זה נאמר להם, שאין כוונה ליזום קרב נוסף עם הגרמנים אלא אם לא תהיה ברירה. (תרגום חופשי שלי)

⁴² יוסף קרמיש, מרד גטו וארשה בעיני האויב, עמ' 57-61

מכל מה שהוצג עד כאן ניתן לראות, שאמנם אין חפיפה בתאריכים בתיאורים השונים, אולם ניתן לראות בברור שהקרב במוראנובסקה היה קשה ונערך כארבעה ימים עד לנסיגה.

לאחר סיום המלחמה, בשנת 1949, נערכו שיחות בין שטרופ לבין הלוחמים היהודים שנתרו בחיים, מארק אדלמן, ש. גראייק והסופרת רחל אוירבאך, כדי להשלים פרטים על מהלך המרד. אחת השאלות ששטרופ נשאל הייתה: "היכן נערך הקרב הקשה ביותר בגטו?" תשובתו של שטרופ הייתה: "מימין לרחוב הראשי, בעיקר במפעל של מינהלת-אכסון הצבא, ואחר כך הייתה כנראה ההתנגדות החזקה ביותר באותה כיכר, שבה נפל דמקה. שם עמד בית-ביטון כזה, אני זוכרו היטב, זמן רב אי אפשר היה להתקרב אליו כלל. לצעוד ברחוב מילא, זאמנהוף, דרך רחובות מוראנובסקה ונאלבקי, אי-אפשר היה מפני שהיה הרחוב תחת האש. אף עלי נורתה האש מכאן, אולם כאן לא היה גר איש.

ההתנגדות החזקה ביותר הייתה בכיכר מוראנובסקי. במיוחד שלט על הכיכר הזאת הבית, שעמד בגוש-הבניינים הצפון-מערבי, מלבד זאת הומטרה על הכיכר אש מגוש-הבתים שהיה מצד צפון-מערב, מחוץ לחומות הגטו. מכיכר מוראנובסקי הוליכה דרך תת-קרקעית אל גוש הבניינים הזה, שעמד מחוץ לחומות הגיטו.

יחידת-קרב של הצד שכנגד, שהשתמשה במעבר זה, נלכדה בגוש-הבניינים שהזכרתי אותו עכשיו, מחוץ לחומות הגיטו, כך שגם בקרב הזה היו אבידות, לפי התכנית שלנגד עיני, דומני שאני נזכר, כי יחידת-קרב גרמנית שהופעלה הלכה אחרי הצד שכנגד לתוך המעבר הזה ועצרתו לקרב. הייתה זו היחידה שהסתערה, כנראה מכיכר מוראנובסקי, לכבוש את הבנין בכיכר מוראנובסקי שהזכרתי אותה.⁴³

פעילות האצ"י באזור המברשתנים ובגזרת טבנס

המגע הראשון בין כוח האצ"י וכוח גרמני בגזרת טבנס-שולץ היה ב-20 באפריל ברחוב כרמליצקה 5. כוח של חמישה לוחמים, בפקודו של שמחה קורנגולד, פתח באש חזקה על כוח גרמני. הכוח הגרמני ניסה להימלט אולם ספג אש מלוחמים אחרים של המחותרות השונות, שירו עליו מבעד חלונות הבתים ברחוב נובוליפיה.

⁴³ יוסף קרמיש, מרד גטו וארשה בעיני האויב, עמ' 217

שמואל קרקובסקי, בספרו "לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים", מדווח על קבוצה של האצ"י, שתקפה את הגרמנים מתוך עמדה שלהם ברחוב נובוליפיה-סמוצ'ה.⁴⁴ עוד מדווח על ניסיון של קבוצה קרבית של האצ"י, בפקודו של נתן שולץ, לפוצץ את מעון הגסטאפו ברחוב ז'לאזנה 103. ניסיון זה כשל מכיוון שהקבוצה הסתבכה עם יחידה גרמנית, ובסופו של קרב זה ניספו רוב לוחמי הקבוצה.⁴⁵ באותו יום לחמו שלוש יחידות של האצ"י, בפקודם של חיים לופט, יצחק בילבסקי ועורך הדין דוד שולמן, גם הן בשטח המברשתנים. מפקד האזור מטעם האצ"י היה סמואל לופט. עם תום הלחימה הצטרפו רודאל ולופט ולוחמים נוספים לבונקר ברחוב שוויינטורסקה 36. בונקר זה שימש מאוחר יותר כבסיס יציאה לגיחות התקפה על משמרות גרמניים. מכאן הם גם יצאו לחפש דרכים לצד הארי כדי להכניס נשק ולהוציא לוחמים.⁴⁶

הקרב בכיכר מורנובסקה ב-27-28 באפריל

ימים לאחר כיבוש כיכר מורנובסקה על ידי הגרמנים חזרו לוחמי האצ"י לכיכר מסיבה פשוטה, המנהרה בכיכר הייתה היחידה ממנה ניתן היה להחלץ מהגטו. בלילה שבין ה-26 באפריל וה-27 עזבה קבוצת לוחמים של האצ"י את הגטו, דרך המנהרה, ותפסה עמדות בצידו השני של הרחוב, במורנובסקה 6. מטרת הקבוצה הייתה לנוע משם ליער מיחאלין, הסמוך לאוטבוצק, כדי לפתוח משם בפעילות פרטיזנית.

על פי הדו"חות של שטרופ ניתן להבין, כי הגיעה לידיו ידיעה מודיעינית, שמעדכנת כי בחלק הצפון מזרחי של הגטו ומחוצה לו נמצא כוח יהודי. שטרופ שלח לשם כוח בפקודו של אוברשטורמפיהרר-אס.אס דיל. הקרב נמשך יומיים, כי לנוכח החשכה לא ניתן היה לסיים את המשימה ביום הראשון ללחימה. על פי הדו"ח בקרב היו מעורבים גם פולנים.

ד"ר קרמיש טוען, שהיה זה אחד הקרבות הגדולים במרד. על הקרב כותב שטרופ את הדברים הבאים: **"על סמך מכתב בעילום שם נודע, כי בסמוך לרובע המגורים היהודי, בחלקו הצפון מזרחי, אך מחוצה לו, נמצא מספר ניכר של יהודים בגוש בתים אחד. על בנינים האלה הוצבה לפעולה יחידת מחץ מיוחדת בפקודו של סגן-המשטרה דיל. יחידת-המחץ גילתה כנופיה של כ-120 איש חמושים באקדחים, רובים, מקלע, ורימוני-יד, שהתגוננו. עלה בידי היחידה לחסל 24 בריונים בקרב. 52 בריונים נתפסו. מפני רדת החשכה לא ניתן לתפוס או להשמיד את השאר.**

⁴⁴ שמואל קרקובסקי, לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים, עמ' 235

⁴⁵ שמואל קרקובסקי, לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים, עמ' 237

⁴⁶ הקרב האחרון, איתמר לויין ושלומית לך, עמ' 109

אך תיכף ומיד הותקפו הבניינים עד שנמנעה מן הסתם כל דרך לבריחה. המשך הטיהור מחר. מלבד זאת נתפסו 17 פולנים, מהם 2 שוטרים פולניים שהיה עליהם לדעת את דבר המצאה של כנופיה זו, בפעולה זו נלקח שלל, בתוך השאר: 3 רובים, 12 אקדחים, מקצתם בעלי קאליבר גדול, 100 רימוני-יד דמויי ביצה מתוצרת פולנית, 27 קסדות תוצרת גרמניה, מעילים ומדים גרמניים במספר ניכר, שנמצאו עליהם אף סרטי עיטור-המזרח, מחסניות מלאות נוספות של מקלעים, תחמושת 300 כדורים וכו'. מפקד יחידת-המחץ נתקל בקשיים גדולים מפני התחפשות הבריונים במדים גרמניים. אף על פי כן, גבר עליהם במרץ ובזריזות. נקבע בוודאות שבין הבריונים שנתפסו או הומתו היו טרוריסטים פולניים. היום הצלחנו לתפוס ולחסל עם השאר אחד ממייסדיו וממנהיגיו של הארגון הצבאי היהודי-פולני.⁴⁷

בקרב של ה-27 באפריל נפלו 25 לוחמי אצ"י. אחדים הצליחו להימלט. על פעולתו באותו יום הומלץ אוברשטורמפיהרר-אס.אס דיל לקבלת עיטור צלב הברזל דרגה א'.

ביום המחרת, בדו"ח של ה-28 באפריל, כותב שטרופ: "מהלך המבצע ב-28.4.43 התחלה בשעה 10:00:

היום הוצבו לפעולה עשר יחידות-מחץ לשם סריקת הגיטו כולו. בעבודה דקדקנית ועקשנית שוב גילו יחידות אלה, כמה וכמה בונקרים, וכפי שנתברר עתה, התכוננו בהם יהודים למרידה כבר מאז אמצע השנה שעברה. מתוך בונקרים אלה הוצאו בזרוע בסך-הכול 335 יהודים. עם פעולות אלה הוסיפו והתקיפו את קן הארגון הצבאי היהודי שבשולי הגיטו.⁴⁸

עדות נוספת על קרב עקוב מדם במורנובסקה 6 היא של שמחה רטהייזר-רותם (קאז'יק), שמספר שב-30 באפריל הוא יצא עם זיגמונט פרידריך, איש הבונד, דרך המנהרה במוראנובסקה בשליחות לצד הארי. כאשר הם הסתתרו באחת מעליות הגג הם הבחינו בגוויות, שפע של תרמילי רובים ואקדחים. פולני שהם פגשו סיפר להם, שבאותו בית התגלו 60 יהודים והתפתח קרב, שאת תוצאותיו ניתן לראות. לדברי הפולני חלק קטן של הקבוצה נחלץ על ידי אנשים מבחוץ.⁴⁹

⁴⁷ יוסף קרמיש, מרד גטו וארשה בעיני האויב, עמ' 159

⁴⁸ יוסף קרמיש, מרד גטו וארשה בעיני האויב, עמ' 160-161

⁴⁹ לוי אריה שריד, במבחן הענות והפדות, עמ' 305-306

סופו של האצ"י

ד"ר דוד ודובינסקי מספר, שביום הרביעי למרד הצליחה קבוצה של אצ"י, שהייתה באזור המברשתנים, לפרוץ ולהתחבר עם יחידות לוחמות של האצ"י בגטו המרכזי. בהמשך ולאחר הקרב שתואר ברחוב מוראנוב ב-27 באפריל, מספר ודובינסקי שב-29 באפריל יצאה קבוצת לוחמים דרך המנהרה והגיעה ליער מיחאלין. הקבוצה התגלתה על ידי הגרמנים, כותרה והתפתח קרב, במהלכו הצליחו אחדים לפרוץ את הכיתור ולהגיע לבונקר, שהוכן מראש ברחוב גזיבובסקה בצד הארי. ב-2 במאי הגיעה קבוצה נוספת של האצ"י לבונקר ברחוב גזיבובסקה. הייתה זו הקבוצה שנלחמה ב"טבנס". בקבוצת המסתתרים ברחוב גזיבובסקה הוחלט לשלוח שליחים לגטו ולנסות לחלץ לוחמים נוספים. השליחות הוטלה על מספר לוחמים בפיקודו של ליאון רודאל. קבוצתו של רודאל נתקלה בכוח גרמני ב-6 במאי וכולם נפלו בקרב. במהלך הימים הבאים נוצר קשר עם הלוחמים בגזיבובסקה וארגון מחתרת פולני הבטיח להוליך את הקבוצה ליער לובלין ולצרף אותם לפרטיזנים. עיתוי הפינוי נקבע ל-12 במאי. ב-11 במאי כותר הבית על ידי הגסטאפו וכוחות צבא גרמנים, התפתח קרב, במהלכו נפלו פאבל פרנקל ושאר הלוחמים.⁵⁰

עדות דומה מוסר אדם הלפרין במאמרו "חלקה של בית"ר במרד גטו וארשה".⁵¹ משה ארנס בספרו "דגלים מעל הגטו" טוען, כי פאבל פרנקל ואנשיו הסתתרו בגזיבובסקה 11 עד ה-19 ביוני עד שהם התגלו על ידי הגרמנים ונפלו בקרב. כדי לתמוך את טענתו מצטט ארנס הודעה מיוחדת, שפורסמה על ידי ארגון הזיגוטה ב-15 ביולי 1943 וזו לשונה: **"וארשה: מבצע החיפוש והמעצר של יהודים מסתתרים נמשך. הנלכדים נלקחים לפאוויאק, ואחרי זמן קצר הם נרצחים (גברים, נשים וילדים). הוצאות להורג קבוצתיות של יהודים נערכות מידי יום ביומו. במקרים מסוימים, היהודים המתגלים מתנגדים. לדוגמא, ב-19 ביוני, ברחוב גז'בובסקה מס' 11, הרגו ז'נדארמים משפחה יהודית בת עשרה אנשים שהתגוררה שם תחת זהות בדויה של אזרחים גרמנים. היהודים היו חמושים ברימונים ובאקדחים. כתוצאה מהתנגדותם נהרגו ארבעה גרמנים, שבעה יהודים נהרגו ושלושה נלכדו."**⁵²

קשה להכריע בין הגרסאות השונות, אולם אני נוטה לקבל את הגרסה, שקבוצת האצ"י חוסלה ב-11 במאי היות ועל כך קיימות שתי עדויות של ודובינסקי ואדם הלפרין, שהיו שותפים לאירועים, למול ההסתמכות על הודעת הזיגוטה, המדברת על חיסול משפחה יהודית שהתגוררה תחת זהות בדויה.

⁵⁰ דוד ודובינסקי, אנחנו לא נושענו, עמ' 115-116

⁵¹ אדם הלפרין, חלקה של בית"ר במרד גטו וארשה" עמ' 417

⁵² משה ארנס, דגלים מעל הגטו, עמ' 206-207

על זיכרון קולקטיבי, כיצד ומי מעצבים אותו

על אף שלא נשתמר תיעוד מוסמך על האצ"י ניתן לראות, שקיימים מקורות משניים ואזכורים רבים, המאפשרים לשחזר את סיפורו ואת חלקו במרד גטו וארשה. נשאלת השאלה כיצד עוצב סיפור מרד גטו וארשה בזיכרון הקולקטיבי של החברה הישראלית וכיצד שולב בו חלקו של האצ"י?

בטרם אגש לבחינת הנושא, מן הדין לפתוח בהגדרה של המושג **זיכרון קולקטיבי**. זיכרון קולקטיבי הוא מונח, שמשמעו זיכרון משותף לכלל החברה. המונח הוטבע על ידי הפילוסוף והסוציולוג הצרפתי מוריס האלבוקס (Maurice Halbwachs) בשנות העשרים של המאה ה-20. זיכרון קולקטיבי כולל בתוכו אירועים של העבר, **שלא נחוו באופן ישיר אלא הועברו על ידי אחרים**. הזיכרון הקולקטיבי מהווה את אחד המנגנונים המשמעותיים ביצירת מיתוס מכונן. לטענתו של אלבוקס המיתוס המכונן, שנבנה מרצף זיכרונות קולקטיביים, הוא **פרי פעילותן של אליטות פוליטיות ואינטלקטואליות**, ולכן ניתן לראות בו לפחות בתחילה, כמתווך בין הקבוצה הבונה לאומה הנבנית. מכיוון שהקולקטיב, לכאורה, אינו "זוכר" ואינו "מדבר", **לקבוצות כוח בחברה יש תפקיד מרכזי בעיצוב סיפור העבר הרשמי מחד גיסא, והדיון בהווה הרשמי מאידך גיסא**. וכך, מספר מצומצם יחסית של אנשים ומוסדות הם מנסחי הזהות ומבני הזיכרון ברמה המקרו-לאומית. (ההדגשות שלי) זיכרון קולקטיבי נזקק למתווכים, אשר יעצבו את דמותו ויהפכוהו לכזה, בראש ובראשונה המערכות הממלכתיות: מערכת החינוך ומערכת ההנצחה והמערכות הנמצאות בתווך, שבין המדינה לחברה-תקשורת והאקדמיה.

כיצד עוצב הזיכרון הקולקטיבי אודות מרד גטו וארשה?

המפגש עם מנהיגי המרד

עם תום המלחמה השתלטו על הישוב בארץ ישראל רגשות מעורבים, מצד אחד, תחושת אשמה בגין אוזלת היד בסיוע ליהדות אירופה בזמן המלחמה, מנגד, ביקורת על הרמת הידיים, "הליכה כצאן לטבח". בצד הביקורת עלו שאלות אודות טיבם של השורדים. למול החששות והביקורת הצטיירה דמותם של מנהיגי המרד ששרדו כסמל וכמופת. המרד היה בבחינת מופת חלוצי ארץ-ישראלי בהתגשמותו. הידיעות על מרד גטו וארשה התקבלו בקרב הישוב בתחושה של גאווה והקלה.

ביוני 1943 הגיעו לארץ ידיעות, כי צביה לובטקין נפלה בקרב. צביה הפכה להיות סמל ונכתבו עליה ועל גבורתה שירי הלל. בינואר 1945 הגיעו לארץ ידיעות על הישרדותם של יצחק וצביה והשמחה הייתה רבה. הפגישה הראשונה בין יצחק צוקרמן וחייקה גרוסמן, ממנהיגות המחתרת בביאליסטוק, עם מנהיגות תנועת הקיבוץ המאוחד, הייתה בלונדון באוגוסט 1945. שני המנהיגים התקבלו בהערצה. העיתון "דבר", כשאר עיתוני תנועת הפועלים, דיווח בהרחבה על המפגש המרגש. שני המנהיגים התקבלו באהבה והערצה, עברו בלונדון מעצרת לעצרת וסעדו עם חיים ויצמן.

צביה הגיעה לארץ ב-25 במאי 1946 ויצחק הגיע ב-29 באפריל 1947. השניים התקבלו כמפקדים גיבורים על ידי מנהיגי תנועת העבודה.

ימים לאחר הגעתה של צביה לובטקין לארץ, היא סקרה בועידת הט"ו של הקיבוץ המאוחד ביגור, את סיפור הטרגדיה של יהדות פולין, קהילת וארשה וסיפור המרד. היה זה אירוע מכונן באתוס הציוני. דבריה של צביה פורסמו בהמשכים בעיתונות של תנועת הפועלים ותמונתה פורסמה בעמודים הראשיים. ההסתדרות פרסמה בתש"ז את עדותה של צביה תחת הכותרת "אחרונים על החומה". החוברת הופצה בכל הסניפים, הקיבוצים ומועדוני התרבות של ההסתדרות.

בתיאור ההתארגנות למרד התייחסה צביה, כדרך אגב, לרביזיוניסטים ואמרה: **"חיפשנו גם קשרים עם הרביזיוניסטים, כי לא יכולנו לתאר לעצמנו שהנוער הרביזיוניסטי, אשר דגל תמיד במלחמה, יהיה מחוצה למרד."**⁵³ באשר לחלקם של הרביזיוניסטים במרד היא לא הזכירה דבר.

צביה לובטקין
בועידת יגור 1946

⁵³ צביה לובטקין, אחרונים על החומה, עמ' 22

גם יצחק צוקרמן התקבל בארץ בכבוד השמור לגיבורים. גם הוא נשא את עדותו בפני חברי קיבוץ יגור וחברי מזכירות הקיבוץ המאוחד, שקידמו את פניו כ"מפקד מרד גטו וארשה, מארגן הפרטיזנים ומפקדם"⁵⁴. ואכן, בפגישה זו זוהה יצחק צוקרמן כמפקד המרד וכברירת מחדל כסגן מפקד גטו וארשה. גם יצחק צוקרמן, בהתייחסו להתארגנות למרד, סיפר, מחד גיסא, בנימה אוהדת, על המשא ומתן עם ה"בונד" ומידך גיסא, בביקורתיות, תוך התנערות מהקבוצה הרביזיוניסטית, שפעלה בגטו, תוך שהוא מאשים את הרביזיוניסטים כבלתי אחראים, ראוותנים, ומפרי משמעת, כדרכם. **"אנחנו בנינו את הארגון על יסוד אנשים מהימנים שהם אנשי תנועות הנוער ואילו הם נהגו בחוסר אחריות והתקשרו עם האנדקים"**⁵⁵ ואף **ערכו למענם אקסים**⁵⁶.

יצחק צוקרמן בועידת הקיבוץ המאוחד, מאי 1947

בהעדר נציגות של מנהיגי הרביזיוניסטים בגטו וארשה באותם ימים בארץ, הפך קולם של צביה לובטקין ויצחק צוקרמן לקול הדומיננטי, שסיפר את סיפורו של מרד גטו וארשה.

⁵⁴ נעימה ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 152

⁵⁵ האנדקים- "המפלגה הלאומית הדמוקרטית", מפלגה פוליטית ימנית.

⁵⁶ שם, עמ' 165

זיוטה הרטמן

זיוטה הרטמן, שהייתה לוחמת באצ"י, על אף שלא הייתה בית"רית בתפיסת עולמה, מספרת בעדותה את הדברים הבאים: **"רק כשבאתי לפה (הכוונה לארץ ישראל) ושמעתי שמדברים הרבה על Z.O.B (אי"ל), המחתרת הציונית בונדיסטית, שאלתי את עצמי, את בעלי, את כולם... זה לא יפה... הדור הזה יגמור ואף אחד לא ידע שהבית"רים היו חלק, חלק יפה בתוך המרד, חלק שגם הפולנים ידעו, גם הממשלה הפולנית בלונדון... אני יכולה להגיע לכל מקום...**

אז הלכתי לאנטק ואמרתי לו, אנטק למה לא מדברים על בית"רים?... אז הוא אומר מה את שואלת אותי, את השתגעת, אני צריך לדבר על... בית"רים? לא זוכרת את הגדולים בבית"ר, למה הם לא מדברים? אנחנו צריכים להגיד ש... (הוא לא ידע שאני הייתי בבית"ר) ואני צריך לדבר?... אמרתי, אבל זו גבורה יהודית, מה חשוב מי? שיהיה שחור, אבל זה אנחנו!⁵⁷

עדותה של זיוטה הרטמן - חלק א':

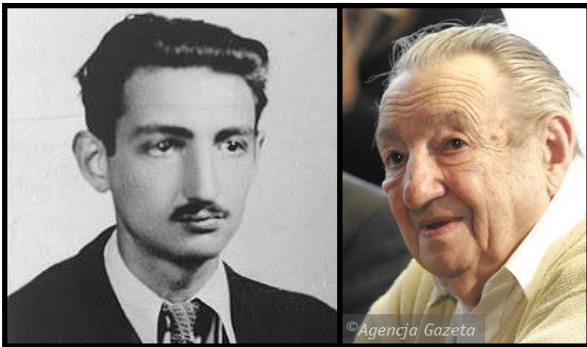
<http://www.youtube.com/watch?v=iNVgq1A9P1s>

עדותה של זיוטה הרטמן - חלק ב':

http://www.youtube.com/watch?v=dz7PKcRg_-4

עדותה של זיוטה הרטמן - חלק ג':

<http://www.youtube.com/watch?v=NMGQzmgXb3Y>

מארק אדלמן

קול נוסף, שנשמע מאוחר יותר מפולין, היה קולו של מארק אדלמן. מארק אדלמן, סגנו של אנילביץ, פיקד על הלחימה במתחם המברשתנים. אדלמן, איש תנועת הבונד היה ידוע באיבתו לרוויזיוניסטים. בראיון שנתן לאנקה גרופיניסקה מבקשת ממנו המראיינת את התייחסותו לדיווח של רינגבלום על ביקורו שלו במפקדת האצ"י,

על כך עונה לה אדלמן: **"ומה זה? זאת הייתה כנופיית סבלים, מבריחים וגנבים. סגרו את עצמם באותו בית, ירו קצת וברחו באותו יום. אין על מה לדבר. ייתכן שזה הם שהניפו את הדגל ההוא."**⁵⁸

⁵⁷ ראה עדותה של זיוטה הרטמן ב-Youtube חלק ג' החל מהדקה ה-5:35

⁵⁸ אנקה גרופיניסקה, סחור סחור, עמ' 215

מעבר להשפעה הראשונית החזקה של המפגש עם מנהיגי המרד, יצחק צוקרמן וצביה לובטקין, פעלו במשך השנים הגורמים המתווכים: מערכת החינוך, ההנצחה והתקשורת. נבחן כעת את השפעות הגורמים המתווכים על עיצוב הזיכרון הקולקטיבי אודות מרד גטו וארשה.

מערכת החינוך

אדם רוכש את הידע הבסיסי במערכת החינוך וזה מלווה אותו לאורך כל חייו. פרק השואה נלמד, בדרך כלל, בחטיבה העליונה. אני מבקש לבחון: כיצד מלמדים לאורך השנים את תלמידי ישראל על מרד גטו וארשה? הספר "השואה והמרי", שיצא על ידי משרד החינוך בשנת 1953, הוא אסופה של תעודות ועדויות. בדברי הפתיחה של פרופ' ב. דינור, שר החינוך דאז, הוא כותב, בין השאר: **"פרקים אלה, פרקי תעודות ועדויות, רשומות ותגובות מימי השואה והמרי של חורבן קהילת ישראל באירופה, נועדו לתלמידי בתי הספר בישראל. שומה עלינו "לספר לבנינו ודורותינו"-על "ששת המיליונים מבני העם היהודי שהובלו לטבח, להרג ולאבדן על ידי הנאצים ועוזריהם...."** בפרק המרידות בגטו וארשה ניתן למצוא בין השאר:

- תאור מרידת ינואר על ידי צביה לובטקין וטוביה בוז'יקובסקי.
  - תאור הקרבות במרד אפריל על ידי טוביה בוז'יקובסקי ומרק אדלמן.
  - פניית הארגון הלוחם אל תושבי וארשה.
  - מכתבו המפורסם של אנילביץ.
  - תאור הימים האחרונים של הגטו על ידי צביה לובטקין.
  - נסיגת שרידי הלוחמים מן הגטו הבווער של טוביה בוז'יקובסקי
  - תאור העברת הלוחמים דרך תעלת הביוב של שמחה ראטהייזר.
- הפרק אינו כולל שום עדות על חלקו של האצ"י במרידות בגטו וארשה. בסוף הספר לוח תאריכים, החל מפרוץ המלחמה ועד לסיומה ובו עמודה, תחת הכותרת: "מרי והצלה". בעמודה זו, בתאריכים הרלוונטיים, אזכור לאירועים הבאים: הקמתו של אי"ל, פעילות אי"ל בינואר 1943 ואפריל 1943. אין כל אזכור על האצ"י.
- הספר "תולדות היהודים ממלחמת העולם הראשונה ועד ימינו", שיצא לאור בשנת 1958, מספר על הקמת המחתרת היהודית בגטו: **"פלוגות ההכשרה של "החלוץ", אשר היו תמיד קיימות בארצות שבהן לא הספיקו רישיונות העלייה של ממשלת המנדט לשאיפות שיבת ציון, הוסיפו לפעול גם אחרי הכיבוש והמשיכו בתכנון תוכניות במשותף, בלימוד השפה העברית והערכים הלאומיים, ובעידוד הדדי**

לעמידה גאה. כאשר הגטו החל להתרוקן, הם אשר נמנו וגמרו להתארגן במסגרת צבאית ולשים את נפשם בכפם. וכאשר ארגוני המחתרת האחרים של ה"בונד" והקומוניסטים הסכימו להצטרף אליהם, הופקד ציוני צעיר בן עשרים וארבע, מרדכי אנילביץ, על גדודי המחתרת.⁵⁹ בהמשך יש תאור קצר של ההתנגדות בינואר 1943 ותאור קצר של המרד באפריל. גם כאן אין אזכור לחלקו של האצ"י במרד.

בשנת 1981 יצא לאור הספר "השוואה", ספר נושא לחטיבה העליונה בבית הספר הכללי בהוצאת משרד החינוך והתרבות. בפרק העוסק בהתנגדות אקטיבית מול התנגדות פאסיבית סוקר המחבר את הנושאים הבאים: גטו וארשה לקראת המרד מאת יצחק צוקרמן ובסופו תמונה של מרדכי אנילביץ וכותרת "מרדכי אנילביץ, מפקד מרד גטו וארשה". בהמשך תאור הקמתו של הארגון היהודי הלוחם מתוך עדותה של צביה לובטקין ביוני 1946 בוועידה הטי"ו של הקיבוץ המאוחד. העדות השלישית היא עדותו של הרש ברלינסקי, הנוגעת לתביעה לפיקוח פוליטי על הארגון הלוחם, ולסיום - קטע העוסק בהתנגדות פאסיבית. גם בספר זה אין ביטוי לחלקו של האצ"י במרד.

שנתיים מאוחר יותר, בשנת 1983, יצא לאור הספר "השוואה ומשמעותה" מאת ישראל גוטמן וחיים שצקר. היה זה ספר לימוד לתכנית לימודים חדשה בחטיבה העליונה. בפרק שנים-עשר, העוסק בהתנגדות ובמרידות של היהודים, כותר משנה: "הארגון היהודי הלוחם - ז.א.ו.ב. והאיגוד הצבאי היהודי." בפתחת הפרק כותבים המחברים את הדברים הבאים: **"ביטוי נוסף לפעילותם של הנוער ושל תנועות הנוער אנו מוצאים בארגון היהודי הלוחם-ז.א.ו.ב. הארגון הוקם על ידי תנועות הנוער החלוציות (השומר הצעיר, "דרור" ו"עקיבא") בעיצומו של הגירוש הגדול מוארשה ביולי 1942, ואילו הארגון השני, שאף הוא נטל חלק במרד גטו וארשה ונוסד על ידי אנשי תנועת "בית"ר" התארגן בשלהי אותה שנה.**⁶⁰ מכאן והלאה ועל פני שבעה עמודים אין שום אזכור לחלקו של האצ"י במרד.

מה כן קיים? קטע מתוך פרוטוקול האסיפה הכללית של קיבוץ ופעילי סניף "דרור" בביאליסטוק ב-27 בפברואר 1943; פניית "הארגון היהודי הלוחם" לארגוני המחתרת הפולנים לעזרה בנשק; תאור קצר של אירועי ינואר ואפריל 1943; ולסיום מכתבו האחרון של מרדכי אנילביץ. במהדורה השנייה של אותו ספר, שיצאה לאור בשנת 1987, לא נעשה שום שינוי בנוגע לסיפורו של מרד גטו וארשה.

⁵⁹ משה קשטן, תולדות היהודים ממלחמת העולם הראשונה ועד ימינו", עמ' 177

⁶⁰ ישראל גוטמן, חיים שצקר, השוואה ומשמעותה, עמ' 129

בשנת 1996 פרסם משרד החינוך והתרבות והספורט - האגף לחינוך מבוגרים את הספר "יד ועד". זהו קובץ עדויות ותעודות מן השואה. את הקובץ כתבו וערכו רעיה גוטמן וציפי מזר. בספר אסופת מקורות המקובצים סביב כמה נושאים; העיקריים שבהם: הגטאות, מחנות מוות, התנגדות, שתיקת העולם והמציאות שלאחר השואה. בפרק העוסק בהתנגדות, קובץ המקורות הבא: יסוד הארגון היהודי הלוחם; לעמידה על הנפש מאת עמנואל רינגבלום; כרוז הארגון היהודי הלוחם; מהודעות המחותרת היהודית (הודעות של אי"ל) מול אויב מאת צביה לובטקין; דרך תעלות הביוב מאת שמחה רותם (קז"יק); דו"ח יומי (שטרופ); ומכתבו האחרון של מרדכי אנילביץ. בספר אין אזכור אחד על האצ"י.

בשנת 1999 יצא לאור ספרה של ד"ר נילי קרן "מסע אל הזיכרון". בפרק השביעי, שכותרתו "היהודים עומדים על נפשם", מספרת הכותבת על הקמתו של אי"ל ב-28 ביולי 1942 ובהמשך היא מוסיפה את הדברים הבאים: **"בגטו פעל ארגון נוסף 'איגוד צבאי יהודי' (אצ"י) שחבריו השתייכו לתנועת בית"ר. אנשי אצ"י לא הצטרפו לאי"ל, אך תיאמו עימם את הפעולות ערב פרוץ המרד בגטו, באפריל 1943"**⁶¹. בהמשך מתארת הכותבת את מרד גטו וארשה: **"הלחימה בגטו וארשה נמשכה ימים רבים, שכן הלוחמים לא הרפו ולא נסוגו. שטרופ נתן הוראה לשרוף את הגטו. יהודים שהסתתרו בעליות גג ובמחבואים בתוך הבתים החלו קופצים מן החלונות. אלה שנתפסו נשלחו לטרבלינקה. במקומות רבים הניפו הלוחמים מעל הגגות את דגל העם היהודי ואת הדגל הפולני."**⁶²

באותה שנה פורסם ספרו של ישראל גוטמן "שואה וזיכרון". בשער הרביעי של הספר "ההתנגדות ועולם המחנות", בתת הפרק "המרידות בגטאות", כותב גוטמן על הקמתו של אי"ל ובהמשך הוא מפרט: **"במקביל קמה מסגרת ארגונית לוחמת נפרדת, קטנה יותר בממדיה של הרביזיוניסטים ותומכיהם."**⁶³ גוטמן ממשיך ומתאר את התארגנות אי"ל לקראת חיסול הגטו ומוסיף: **"ארגון נוסף, 'האיגוד הצבאי' הבית"רי, פעל במתכונת דומה."**⁶⁴ בכל מה שנוגע לתיאור הקצר של המרד מתאר הכותב רק את פעילות אי"ל, את נפילת הבונקר במילה ואת התאבדותם של אנילביץ והלוחמים; והס מלהזכיר את חלקו של האצ"י. הפרק מסתיים במכתבו של מרדכי אנילביץ ותמונתו. בסוף הספר ריכוז שמות ומושגים. בין המושגים נמצא "הארגון היהודי הלוחם". שמו של "הארגון הצבאי היהודי" נפקד.

⁶¹ נילי קרן, שואה מסע אל הזיכרון" עמ' 86

⁶² שם, עמ' 87

⁶³ ישראל גוטמן, שואה וזיכרון, עמ' 119

⁶⁴ שם, עמ' 119

בשנת 2003 פורסם ספר לימוד והכנה לבגרות בתולדות עם ישראל. כותב הספר חדד אברהם. בפרק העוסק במרד גטו וארשה מתאר הכותב את הקמת הארגון היהודי הלוחם; אירועי ינואר 1943; ההכנות למרד תוך, שהוא מצטט את דברי צביה לובטקין על מרד ינואר, ובסיום את המשפט: **"שני הארגונים אי"ל ואצ"י"⁶⁵ ידעו שהגרמנים לא שלימו עם מפלתם ויחזרו בכוח גדול לחסל את הגטו ולכן החלו בהכנת הגטו לקרב הסופי.**⁶⁶

בתיאור המרד מצטט הכותב קטע ממכתבו של מרדכי אנילביץ; מדווח על נפילת הבונקר המרכזי של "הארגון היהודי הלוחם", שם נהרג מרדכי אנילביץ ובכירי הארגון; ומסיים בציטוט מכתבי צביה לובטקין על מה שאירע בגטו במהלך המרד. על אף אזכור המושג אצ"י אין שום הסבר מי הקים את הארגון, אופי לוחמיו וחלקו במרד.

בשנת 2009 פורסם ספרם של פרופ' אייל נווה, ד"ר נעמי ורד וד"ר דוד שחר, "טוטליטריות ושואה". בפרק מרד גטו וארשה תאור מאוזן של אירועי המרד. בכל מה שקשור לאצ"י כותבים המחברים: **"עוד לפני הקמת אי"ל קם ארגון אצ"י (ארגון צבאי יהודי) על ידי חברי בית"ר בפיקודו של פאבל פרנקל. בארגון היו כמה מאות לוחמים חמושים, והוא היה בקשר עם המחתרת הפולנית ממנה קיבל נשק רב יחסית. שני הארגונים לא הצליחו להתאחד, והם חילקו ביניהם את אזורי הלחימה.**"⁶⁷ בתיאור הלחימה בגטו כותבים המחברים: **"ביום הראשון למרד תלו חברי אצ"י שני דגלים שנראו היטב בגטו וברחובות וארשה: דגל אדום-לבן (הדגל הפולני) ודגל כחול-לבן (דגלו של אצ"י) ובכך הראו כי היהודים לוחמים גם את מלחמת הפולנים."**

באותה שנה פורסם ספר נוסף, הנושא את אותו השם "טוטליטריות ושואה", על ידי פרופ' ישראל גוטמן. הפעם – שינוי. גוטמן מתאר את הקמתו של האצ"י במקביל להקמתו של אי"ל: **"במקביל קמה מסגרת ארגונית נפרדת, קטנה יותר בממדיה, האיגוד הצבאי של הרביזיוניסטים, תומכיהם וחברי בית"ר, תחת פיקודו של פאבל פרנקל. האיגוד ניצל קשרים רבים מחוץ לגטו והצטייד בנשק באופן עצמאי. הנשק הועבר במנהרה שהובילה ממפקדת האיגוד אל הצד הארי שמחוץ לגטו. במשך זמן מה התנהל משא ומתן על שילוב האיגוד ב"ארגון היהודי הלוחם", אולם הוא לא עלה יפה. אנשי האיגוד טענו שלא היו מוכנים לקלוט אותם כקבוצה מאורגנת, אלא רק כבודדים. ואילו מצד אנשי אי"ל נשמעה הטענה כי מכיוון**

⁶⁵ זו הפעם הראשונה שהמחבר מזכיר את האצ"י ללא פרוש משמעות הקיצור. מהכתוב הקורא יכול להבין שמדובר בארגון אולם ללא הבנה מי הקים אותו, כמו שהוא פירט לגבי אי"ל קודם לכן.

⁶⁶ חדד אברהם, תולדות ישראל ועמים בתקופת השואה והתקומה (1939-1970) כרך ג' עמ' 203

⁶⁷ איל נווה, נעמי ורד, דוד שחר, טוטליטריות ושואה, עמ' 293

שבאיגוד היו אנשים בעלי הכשרה צבאית קודמת, הם תבעו לקבל לידם את הפיקוד על הארגון המשותף. אולם לקראת פרוץ המרד הגיעו שני הארגונים לידי הסכמה על חלוקת נשק והקצאת גזרות לחימה.⁶⁸

בנוגע ללחימתם של לוחמי האצ"י כותב גוטמן: "חברי "האיגוד הצבאי" נטלו אף הם חלק מרכזי במרד והצטיינו באומץ לבם. הם אף הניפו על גג אחד הבניינים דגל כחול-לבן ולצידו את הדגל הפולני. עם דיכוי המרד עזבו חלק מן החברים דרך המנהרה לצד הארי, בעוד שחלק אחר, כולל מפקדי האיגוד, נהרגו בהתנגשויות עם הגרמנים."⁶⁹

מהסקירה המתוארת לעיל, שכוללת מדגם של ספרי היסטוריה משנת 1953 ועד שנת 2009, ניתן לראות, כי למעשה עד שנת 2009 יש התעלמות מוחלטת מחלקו של האצ"י במרד גטו וארשה. רק משנת 2009 תוקן העוול.

הנצחה

כבר בדצמבר 1943 הקימו בוגרים של תנועת "השומר הצעיר" את קיבוץ יד מרדכי על שמו של מרדכי אנילביץ. החל משנת 1949 נערכה ביד מרדכי עצרת זיכרון הראשונה לציון שש שנים למרד גטו וארשה ומאז, בכל שנה, במוצאי יום הזיכרון לשואה והגבורה, נערכת עצרת זיכרון ממלכתית לרגלי האנדרטה לזכרו של מרדכי אנילביץ, שהוקמה במקום בשנת 1951 על ידי הפסל נתן רפפורט. בצידי האנדרטה לוח זיכרון ועליו הכיתוב הבא: "מרדכי אנילביץ מפקד המרד בגטו וארשה במלחמת העולם השנייה. מראשי תנועת השומר הצעיר בפולין. נספה בגטו במאי 1943 על שמו נקרא קיבוץ יד מרדכי" (ההדגשה שלי).

פסל אנילביץ ביד מרדכי

⁶⁸ ישראל גוטמן, טוטליטריות ושואה, עמ' 279-280

⁶⁹ שם, עמ' 281

בחודש מרץ בשנת 1954 הכריזה ההנהגה הראשית של תנועת "השומר הצעיר" על שיתוף פעולה עם הקרן הקיימת לישראל ונטיעת יער על שמו של מרדכי אנילביץ. בשנת 1963 הוקמה "מורשת", בית העדות על שם מרדכי אנילביץ על ידי פרטיזנים ולוחמים לשעבר, יוצאי "השומר הצעיר". ביום הזיכרון לשואה והגבורה בשנת 2009 נפתח בבית העדות מורשת, שבגבעת חביבה, מוזיאון על שם מרדכי אנילביץ. בשנת 1968, הופק בול על ידי השרות הבולאי לציון 25 שנים למרידה בגטאות ובמחנות ההשמדה. תמונת הבול נושאת את חלקו העליון של פסלו של מרדכי אנילביץ שמוצב בקיבוץ יד מרדכי. ב-7 ביוני 1983 הופקו שלושה בולים לזכרם של מורדי הגטאות, בול אחד נושא את תמונתו של מרדכי אנילביץ ובול אחר את דמותו של יוסף גלזמן, מנהיג פרטיזנים ואיש בית"ר מגטו וילנה. ב-2 באפריל 1985 הופק בול, שנושא את דמותם של צביה לובטקין ויצחק (אנטק) צוקרמן.

ב-16 ערים, מתוך 20 הערים הגדולות בישראל, יש רחוב הנושא את שמו של מרדכי אנילביץ; בשש מהן רחוב על שם צביה לובטקין; בארבע רחוב על שם יצחק צוקרמן.

שם העיר	אנילביץ	פאבל פרנקל	י. צוקרמן	צ. לובטקין
ירושלים	+			
תל-אביב	+		+	+
חיפה	+		+	+
ראשלי"צ	+			
פ"ת	+		+	+
אשדוד	+			
ב"ש	+			
חולון	+			
נתניה	+			+
בני-ברק	+			
רמת-גן	+			
בת-ים	+			
רחובות	+			
אשקלון	+			
הרצליה	+		+	+
כפר-סבא	+			+
חדרה				
בית שמש				
מודיעין				
נצרת				

באף אחת מעשרים הערים הגדולות בישראל אין רחוב על שם פאבל פרנקל. ביוזמתו של הפרופ' משה ארנס, נחנכה ב-31 ביולי 2008 כיכר על שם פאבל פרנקל בעיר הרצליה.

כיכר על שם פאבל פרנקל בהרצליה

תמונת ההנצחה המשתקפת מהנתונים בשטח היא חד צדדית ומביאה לידי ביטוי את הארגון היהודי הלוחם ומנהיגו מרדכי אנילביץ.

תקשורת

בשנים הראשונות לקום המדינה פעלו בארץ שני ערוצי תקשורת עיקריים, עיתונות ורדיו. בבדיקה כמה אזכורים היו בעיתון "דבר", בין השנים 1943-1996 ובעיתון "מעריב", בין השנים 1948 ועד היום, לשם מרדכי אנילביץ ולשם פאבל פרנקל נמצאו הנתונים הבאים:

- ב"דבר" היו בתקופה הנדונה 170 אזכורים לשם אנילביץ בכתבות ומודעות, באותו עיתון לא היה אזכור אחד לשם פאבל פרנקל.
- ב"מעריב" היו 168 אזכורים לשם אנילביץ. ב-19 באפריל 1963 פורסמה כתבה יחידה של חיים לזר (כותב הספר "מצדה של וארשה", ספר שמספר את סיפורו של האצ"ל). נושא הכתבה היה "אחר הקרב בכיכר מורנובסקה" ובה אזכור שמו של פאבל פרנקל.⁷⁰

⁷⁰ נבדק באמצעות אתר "עיתונות יהודית הסטורית"

כתבו על האצ"י

יכולה להישמע טענה, כי מיעוט המידע על האצ"י הוא שגרם לכך שאור הזרקורים הופנה כלפי פעילותו של אי"ל במרד. טענה זאת אינה עומדת במבחן המציאות לאור העובדה שאחדים מניצולי גטו וארשה, כאלו שלא השתייכו לתנועה הרביזיוניסטית, בחרו התייחס לפעילותו בכתביהם, לדוגמא:

הלל זיידמן⁷¹ - "הרביזיוניסטים היו המטיפים הראשיים להתנגדות. אם כי לא היו חבורה לעצמם-איש לא נשאל ואיש לא ידע לאיזו מפלגה שייך כל אחד-הרי ממערכותיהם הורכב ממספר רב של בעלי התנגדות.... בשעת פרסום הכרוז להופיע ל"אומשלאג" בהתנדבות בעבור 3 קילוגרם לחם וקילו אחד ריבה, היו הרביזיוניסטים הראשונים שהזהירו שלא ללכת ל"אומשלאג".⁷²

רחל אורבך⁷³ - "פרשה לחוד שלמרבה הצער טרם נחקרה כל עיקר, היא קיומו של ארגון קרבי מקביל שבחלק מן המקורות נקרא ז'ז.ו (ארגון צבאי יהודי). בדינים וחשבונות של הגנרל שטרופ אנו מוצאים את הביטוי "יחידות קרביות" וגם הביטוי "הארגון הצבאי". ארגון זה הוקם בידי ארגון-הנוער הרביזיוניסטי "בית"ר", אלא שלפי מקורות מסוימים השתייכו אליו לא רק רוויזיוניסטים, כי אם גם בלתי מפלגתיים, אנשים ממפלגות אחרות ואפילו קומוניסטים... בניגוד לארגון היהודי הלוחם נמצאו בשורות האיגוד הצבאי היהודי אנשי צבא מומחים, קצינים לשעבר בצבא הפולני. כן היה אגוד זה מצויד כראוי בנשק. ברשותו הייתה אפילו מכונית ירייה, ובכך מסתברת יעילות פעולותיו הקרביות בימי-המרד הראשונים".⁷⁴

יונס טורקוב⁷⁵ - "קבוצת הלוחמים הרביזיוניסטים בהנהגתם של פ. פרנקל ול.רודל (עתונאי יהודי מקילץ) שלא צורפו אל ה"זשאב" [אי"ל], הפכה את הגוש למבצר חזק, שעליו הסתערו הגרמנים בלי הרף, אבל הם נהדפו עם אבדות קשות. גם קבוצה זאת רשמה לזכותה פרקי גבורה ומסירות-נפש מפליאים".⁷⁶

⁷¹ הלל זיידמן-מראשי הקהילה היהודית בווארשה ומנהל ארכיון הקהילה, חבר אגודת ישראל, ניצול גטו וארשה. הקטע נכתב ב-7 בינואר 1943

⁷² הלל זיידמן, יומן גטו וארשה, עמ' 171

⁷³ רחל אורבך-סופרת, חברה בצוות "עונג שבת", ניצולת גטו וארשה. בקטע פורסם בשנת 1948.

⁷⁴ רחל אורבך, בחוצות וארשה, עמ' 226

⁷⁵ יונס טורקוב-שחקן, מנהל אומנותי, ניצול גטו וארשה, פרסם את ספרו "היה הייתה וארשה יהודית" בשנת 1969

⁷⁶ יונס טורקוב, היה הייתה וארשה יהודית, עמ' 199

אדולף ברמן⁷⁷ - "אך עובדה היא, כי לוחמי "הארגון היהודי הצבאי" לחמו בעת המרד בעוז-רוח, בייחוד באחת מגיזרות-הקרב החשובות ביותר בגיטו, בכיכר-מוראנוב. רבים מהם נפלו שם במאבק עם קלגסי הנאצים. השאר נספו אחרי-כן, בצד הארי. זכרם של נופלי "הארגון היהודי הצבאי" במאבק האנטי-היטלראי חייב להיות קדוש כשל לוחמי-גיטו אחרים. גם הם נפלו כנפול גיבורים."⁷⁸

ס י כ ו ם

1. אופי הפעילות של תנועת בית"ר, "ברית החייל" ושל תאי האצ"ל בפולין, לקראת העלייה לארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים הכשירו אותם, מבחינה צבאית ומנטאלית, שלא במתכוון, לקראת המאבק בגרמנים.
2. איבה קשה בין בן-גוריון ותומכי תנועות הפועלים הציוניות וז'בוטינסקי והתנועה הרוויזיוניסטית גרמה לבידוד הרוויזיוניסטית והערימה מכשול לשיתוף פעולה בין התנועות לקראת מרד גטו וארשה. היטיב לבטא את המצב ד"ר אדולף אברהם ברמן, ממנהיגי פועלי ציון שמאל, בסיפרו "במקום אשר יעד לי הגורל" וכך הוא כותב: **"עובדה היא שאין להכחישה, כי יחס רובה המכריע של הציבוריות המאורגנת בגיטו אל הרביזיוניסטים היה שלילי. גם היחס מצד רובה של התנועה הציונית בגיטו, הן של המפלגות והסתדרויות-הנוער הציוניות-הסוציאליסטיות והן הציוניות-הכלליות, של האגף הראדיקאלי, ה"גרינבויםאי", היה מסויג. הרביזיוניסטים היו בגטו במידה מרובה מבודדים."**⁷⁹
3. האצ"י הוקם, כנראה, בקיץ 1942, לאחר שמגעיו עם מנהיגי אי"ל לא עלו יפה. הבסיס לארגונו היו תאים מחתרתיים של רוויזיוניסטים, ששרתו בעבר בצבא הפולני, שרידי הבית"רים, שחזרו מהרובישוב, ותאים מחתרתיים של האצ"ל.
4. האצ"י מנה ערב פרוץ המרד כ-250-260 לוחמים מצוידים, באופן יחסי, היטב. תפיסתו האסטרטגית של האצ"י הייתה "הצלה על ידי לחימה", אי לכך היו ברשותו דרכי מילוט מהגטו. האצ"י נערך לקראת המרד בשלושה מוקדים: רחוב מוראנובסקה, טבנס-שולץ ובמברשתנים. הכוח העיקרי שלו היה ברחוב מוראנובסקה.

⁷⁷ אדולף ברמן-איש ציבור, דוקטור לפסיכולוגיה, פעיל "פועלי ציון שמאל", במלחמה היה מנכ"ל ארגון צנטוס לעזרת ילדים ומזכ"ל המועצה הפולנית לעזרת יהודים, ז'גוטה. ספרו "במקום אשר יעד לי הגורל" פורסם בשנת 1978

⁷⁸ אדולף ברמן, במקום אשר יעד לי בגורל, עמ' 199

⁷⁹ אדולף ברמן, במקום אשר יעד לי הגורל, עמ' 200

5. אצ"י נלחם בשלושת המוקדים. מוקד הלחימה העיקרי היה בכיכר מוראנובסקה בשני עיתויים שונים: הראשון, נמשך כארבעה ימים, במהלכם הונפו הדגל היהודי והדגל הפולני על גג הבית במוראנובסקה 17. העיתוי השני היה בין ה-27 ל-28 באפריל, שוב בכיכר מוראנובסקה. הגנרל יורגן שטרופ מעיד, שהיו אלו מהקרבות הקשים בגטו וארשה ולחימת המורדים הייתה עיקשת.
6. כל קבוצת הפיקוד של האצ"י נהרגה במהלך הקרבות בגטו ומחוצה לו. מהאצ"י שרדו לוחמים בודדים.
7. הקרב שניהלו שני ארגוני המחתרת היה בעיקרו סמלי. איש מהמנהיגים לא חשב שיעלה בכוחו להכריע את הגרמנים. הקרב נמשך במלוא היקפו ועוצמתו בעיקר בשלושת הימים הראשונים של המרד. ימים אלה היו שלב העימות הקרבי ושיא מערכת ההתגוננות. מקץ ימים אלה הצליחו בדרך כלל הגרמנים לגבור על קני ההתנגדות, להניס את הלוחמים מהעמדות ולהכריחם לסגת לתוך הבונקרים. לוחמי האצ"י לחמו בעוז רוח. רובם נפלו בקרב ותרומתם לצביונו הסמלי של המרד משמעותי.
8. המידע על האצ"י ותרומתו למרד גטו וארשה, על אף שהיה חלקי, היה ידוע לכול. לא ניתן אלא להגיע למסקנה, כי הייתה זו יד מכוונת של האליטה הפוליטית בארץ ישראל, להתעלם ולהשתיק את חלקו במרד מסיבות של מאבק אידיאולוגי-פוליטי. ישראל גוטמן כותב בספרו "יהודי וארשה 1939-1943" את הדברים הבאים: **"לא בלי צדק התרעם המחנה הרעיוני-הפוליטי שממנו צמח איגוד זה, המחנה הרוויזיוניסטי בגלגוליו השונים, כי התעלמו והשתיקו את קיום האיגוד שנטל חלק משמעותי במרד באפריל 1943."**⁸⁰ בהמשך דבריו טוען גוטמן, כי יש להניח שהדבר לא נעשה במזיד; אני מטיל ספק בכך.

⁸⁰ ישראל גוטמן, יהודי וארשה 1939-1943, עמ' 466

מקורות

ספרים

1. אוירבך רחל, מרד גטו וארשה, הוצאת "המנורה" תל אביב תשכ"ג-1963
2. אוירבך רחל, בחוצות וארשה, עם עובד, תל-אביב, תשי"ד
3. אייזנר ג'ק, אוד מוצל מאש, ידיעות אחרונות הוצאת עידנים, ירושלים, 1982
4. ארנס משה, דגלים מעל הגטו, ידיעות אחרונות, ת-אביב, 2009
5. בלומנטל נחמן ויוסף קרמיש, המרי והמרד בגיטו וארשא, יד ושם, ירושלים, תשכ"ה
6. ברזל נעימה, עד כלות ומנגד, הוצאת הספריה הציונית על-יד ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים, תשנ"ח 1998
7. ברמן אדולף אברהם, במקום אשר יעד לי הגורל, בית לוחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ח
8. גוטמן ישראל, יהודי וארשה 1939-1943 יד ושם, ירושלים, 2011
9. גראייק, שלום-סטיפן, "שלושה ימי קרב" הוצאת מערכות, תשל"ג-אוקטובר 1972.
10. גרופינסקה אנקה, סחור סחור, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2002
11. ואלבסקי רישארד, יורק, הוצאת מורשת בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ וספרית הפועלים, תשל"ו-1976
12. וודובינסקי דוד, אנחנו לא נושענו, יד ושם, ירושלים, 1986
13. זיידמן הלל, יומן גיטו ווארשה, הוצאת השבועון "די אידישע וואך" ניו יורק, תשי"ז
14. טורקוב יונס, היה הייתה וארשה יהודית, מפעלי חינוך ותרבות בע"מ, תל-אביב, תש"ל-1969
15. לובטקין צביה, אחרונים על החומה, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל הקיבוץ המאוחד, תשי"ז
16. לוי אריה שריד, במבחן הענות והפדות כרך א'-בנתיב היסורים והמרי, הוצאת מורשת בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ, תשנ"ז
17. לסקר עמוס, גיטו וארשא, יד ושם, ירושלים, תשכ"ט
18. פרייליך מירי, אחים במבחן, יד טבנקין ויד יערי, ישראל תשי"ע 2010

19. לוי איתמר ושלומית לן, הקרב האחרון, ידיעות אחרונות, תל-אביב, 2009
20. צוקרמן יצחק, שבע השנים ההן, הוצאת הקיבוץ המאוחד בית לוחמי הגטאות, 1990
21. קרמיש יוסף, גיטו וארשה בעיני האויב, יד ושם, ירושלים, תשכ"ו
22. קרקובסקי שמואל, לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים, יד ושם המכון ליהדות זמננו האוינברסיטה העברית בירושלים, הוצאת ספרית הפועלים, תל אביב 1977
23. רינגבלום עמנואל, כתבים אחרונים יחסי פולנים-יהודים, יד ושם רשות הזיכרון לשואה ולגבורה בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון, ירושלים, תשנ"ד
24. Landau.J.David. Caged The Landau Manuscript, National Library of Australia, 1999

רשימת ספרי היסטוריה בנושא השואה

1. גוטמן ישראל, חיים שצקר, השואה ומשמעותה, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים, תשמ"ג, 1983
2. ישראל גוטמן, שואה וזיכרון, מרכז זלמן שזר, יד ושם, ירושלים, 1999
3. גוטמן ישראל, טוטליטריות ושואה, מרכז זלמן שזר, יד ושם, 2009
4. חדד אברהם, תולדות ישראל והעמים בתקופת השואה והתקומה (1939-1970) כרך ג' הוצאת דני ספרים בע"מ, קרית גת, תשס"ה, 2003
5. כרמון א. השואה חלק ב' משרד החינוך והתרבות המרכז לתכניות לימוד מהדורת ניסוי, ירושלים, תשמ"א, 1981
6. נווה איל, ורד נעמי, שחר דוד, טוטליטריות ושואה, רכס פרויקטים חינוכיים בע"מ, 2009
7. קטן משה, תולדות היהודים ממלחמת העולם הראשונה ועד ימינו, הוצאת "קרית ספר" בע"מ, ירושלים, תשי"ח, 1958
8. קרן נילי, שואה מסע אל הזיכרון, ספרי, תל אביב, 1999

מאמרים

1. אשכולי חוה, הגנה עצמית יהודית בפולין ערב המלחמה, לחימה יהודית בשואה דפים לחקר תקופת השואה יב', תשנ"ה, עמ' 63-87
2. בן אריה, פוליטיקה ומרד-גטו וארשה, לחימה יהודית בשואה דפים לחקר תקופת השואה יב' תשנ"ה עמ' 97-120
3. הלמן יהודה, על גורלם של שרידי הלוחמים של ה"איגוד הצבאי והיהודי בווארשה (מבוא ותעודה), דפים לחקר תקופת השואה ה' אוניברסיטת חיפה תשמ"ז, עמ' 307-317
4. הלפרין אדם, חלקה של בית"ר במרד גטו וארשה, שואת יהודי אירופה רקע-קורות-משמעות, יד ושם, ירושלים, תשל"ג עמ' 411-417
5. לפידות יהודה, האצ"ל בפולין, ירושלים, תשס"ב, דעת אתר לימודי יהדות ורוח
6. פלדמן ענת, תנועת בית"ר 1923-1933 דרכה, פעולותיה, מתנגדיה, פרסומים מוזיאון הלוחמים והפרטיזאנים, תל אביב, טבת, תשמ"ח, דצמבר 1987/שנה כ"ב כרך ז' מס' 2 (62) עמ' 11-21
7. קורנגולד פנחס, לוחמי הבונקר בקרמליצקה 5, עדות, בית לוחמי הגטאות, חוברת ב', ניסן תשמ"ח, אפריל 1988
8. קרמיש יוסף, "המרי והמרד בגיטו", אנציקלופדיה של גלויות כרך ראשון וארשה בעריכת יצחק גרינבוים הוצאת חברת אנציקלופדיה של גלויות בע"מ ירושלים-תל אביב, ניסן תשי"ג אפריל 1953, עמ' 733-800
9. קרמיש יוסף, על מחוללי המרד בגטו וארשה, משואה קובץ שנתי ב' תשל"ד 1974
10. קרמיש יוסף, המאבק הדו-חזיתי של גטו וארשה, משואה קובץ שנתי ג' תשל"ה 1975
11. רמבה א. התנועה הרביזיוניסטית (הצה"ר) וההסתדרות הציונית החדשה, אנציקלופדיה של גלויות, כרך ששי וארשה חלק ב' בעריכת יצחק גרינבוים, הוצאת חברת "אנציקלופדיה של גלויות" בע"מ ירושלים-תל אביב מארס 1959 עמ' 186-213

פגישות וראיונות

1. ראיון עם ז'וטה הרטמן ב-25.11.2008
2. פגישה עם ד"ר לורנס וינבאום ב-1.12.2011